

Μητροπολίτου Περγάμου
Ἰωάννη

Εὐχαριστία καὶ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ*

7. Θυσία τοῦ πασγάλιου ἀμνοῦ

Ἡ θεία Εὐχαριστία εἶναι θ υ σ ί α. Ἡ πατερικὴ παράδοση, τόσο στὴν Ἀνατολὴ ὅσο καὶ στὴ Δύση, τονίζει ιδιαίτερα τὴν πλευρὰ αὐτῆ τῆς Εὐχαριστίας. Ἔτσι, ἐνδεικτικά: ὁ Κύριλλος ὁ Ἱεροσολύμων (*Κατηχ.* 23, 8, 9), ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος (*Λόγ.* 2, 95 καὶ 4, 52), ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας (*Εἰς τὸν Μυστ. Δεῖπ.* 5), ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος (*Εἰς τὴν Πρὸς Ἐβρ.* 17, 3)¹⁰, ἀλλὰ καὶ οἱ ἴδιες οἱ Θεῖες Λειτουργίες, τόσο τοῦ ἱεροῦ Χρυστοστόμου ὅσο καὶ τοῦ Μ. Βασιλείου, ποὺ τελοῦνται στὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία, καλοῦν τὴν Εὐχαριστία θ υ σ ί α «ἀναίμακτον» ἢ «λογικὴν» κλπ. Ἡ θυσία αὐτὴ δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὸν Σταυρικὸ θάνατο τοῦ Χριστοῦ, τοῦ Ὁποίου τὸ Σῶμα καὶ τὸ Αἷμα προσφέρονται «ὑπὲρ πολλῶν» (*Μάρ.* 14, 24· *Ματθ.* 26, 28), ἔχουν δηλαδὴ χαρακτῆρα λυτρωτικὸ ἀπὸ τὶς ἁμαρτίες, οἱ ὁποῖες «ἀφίενται» χάρις στὴ θυσία αὐτὴ καὶ τὴν «κοινωνία» σ' αὐτὴ τῶν «πολλῶν», ἀπὸ τὴν ὁποία πηγάζει «ζωὴ αἰώνιος».

Ὁ θυσιαστικὸς αὐτὸς χαρακτῆρας τῆς Θείας Εὐχαριστίας εἶναι ἀδι-αμφισβήτητος τόσο στὴ Βιβλική, ὅσο καὶ στὴν Πατερικὴ καὶ τὴ Λειτουργικὴ, συνείδηση καὶ θεολογία. Ἐκεῖνο ποὺ τείνουμε πολλὰ φορὲς νὰ παραβλέψουμε ἢ νὰ ὑποτιμήσουμε, εἶναι ἡ σύνδεση καὶ σχέση τοῦ θυσιαστικοῦ αὐτοῦ χαρακτῆρα τῆς Εὐχαριστίας μετὰ τὴν ἔλευση τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ, μετὰ τὰ ἔσχατα. Ἡ Εὐχαριστία εἶναι ἀναμφίβολα ἡ ἴδια ἢ θυσία τοῦ Κυρίου ἐπὶ τοῦ Σταυροῦ. Ἀλλὰ ποιὰ εἶναι ἡ σχέση τῆς θυ-

10. Ὁ Χρυσόστομος ἐπιμένει ιδιαίτερα στὴν πλευρὰ αὐτῆ τῆς Εὐχαριστίας, τὴν ὁποία συνδέει μετὰ τὸ Μυστικὸ Δεῖπνο καὶ τὴ σταυρικὴ θυσία τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν ἐποϋράνιο λατρεία καὶ Βασιλεία. Βλ. *Εἰς τὴν πρὸς Ἐβρ.* 11,2,3 καὶ 14,1-2· *Περὶ ἱερῶσ.* 3,4 κ.ά. — Ὡς πρὸς τοὺς Λατίνους πατέρες, βλ. ἐνδεικτικά: Ἀμβρόσιον (*De off.* 1, 248· *De fide,* 4, 124 κ.ά.), Αὐγουστίνον (*Conf.* 9, 32· *Enchir.* 110· *In Ps.* 21 καὶ 33· *De civ. Dei* 10, 20 κ.ά.).

* Δημοσιεύεται ἡ β' συνέχεια τοῦ ἀρθροῦ τοῦ Μητρ. Περγάμου ποὺ ἀρχισε στὸ τεῦχος 49. Θα περατωθεῖ στὸ τεῦχος 52 μετὰ τὸ γ' μέρος.

σίας αὐτῆς μετὴν ἔλευση τῆς Βασιλείας; Τὸ ἐρώτημα αὐτὸ ἔχει καίρια σημασία γιὰ τὴ θεολογία, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν τρόπο μετὸν ὁποῖο βιώνουμε οἱ πιστοὶ τὸ μεγάλο αὐτὸ Μυστήριον τῆς Ἐκκλησίας.

Ὅλες οἱ ἐνδείξεις ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου, τὸ ὁποῖο μᾶς παραδίδουν τὰ Εὐαγγέλια καὶ ὁ Ἀπόστολος Παῦλος, μαρτυροῦν ὅτι μετὴν τὴν φράση: «τοῦτό ἐστι τὸ σῶμα μου» καὶ «τοῦτό ἐστι τὸ αἷμα μου» ὁ Χριστὸς ἀναφερόταν στὸν Ἐαυτὸ Του ὡς τὸν Πασχάλιο Ἄμνόν (πρβλ. *Α΄ Κυρ.* 5, 7 ἐξ.: «τὸ Πάσχα ἡμῶν ὑπὲρ ἡμῶν ἐτύθη Χριστός»). Ὁ ταυτισμὸς αὐτὸς τοῦ Χριστοῦ μετὸν Πασχάλιο Ἄμνόν ἦταν τόσο δεδομένος στὴν πρώτη Ἐκκλησία, ὥστε νὰ ἐπαναλαμβάνεται χωρὶς ἐπεξήγηση, ὄχι μόνο ἀπὸ τὸν Ἀπόστολο Παῦλο ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἄλλα κείμενα τῆς ἀποστολικῆς ἐποχῆς, ὅπως ἡ *Α΄ Πέτρου* (1,19), ἡ *Ἀποκάλυψις* (5,6 καὶ 12· 12,11 κ.ά.), τὸ *Κατὰ Ἰωάννου Εὐαγγέλιον* (1,29 καὶ 36) κ.ά. Ἔτσι δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι καὶ στὴ λειτουργικὴ γλῶσσα τῆς Ἐκκλησίας τὸ τμήμα τοῦ Ἄρτου ποὺ μεταβάλλεται σὲ σῶμα Χριστοῦ κατὰ τὴ Θ. Εὐχαριστία ἐπεκράτησε νὰ ὀνομάζεται «Ἄμνός».

Ἡ θυσία τοῦ πασχαλίου ἄμνου ἔχει τὶς ρίζες τῆς στὴν ἔξοδο τοῦ Ἰσραὴλ ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, ὅπως περιγράφεται στὸ βιβλίον τῆς Ἐξόδου (12,6). Στὴν περίπτωσιν ὁμοίως τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου εἶναι σαφὲς ὅτι δὲν πρόκειται ἀπλῶς γιὰ ἀνάμνησιν καὶ ἐπανάληψιν τῆς θυσίας τοῦ ἄμνου τῆς Ἐξόδου, ὅπως συνέβαινε σὲ κάθε ἐορτασμὸ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ Πάσχα, ἀλλὰ γιὰ τὴ θυσία τοῦ τελικοῦ, τοῦ ἐσχατολογικοῦ πασχαλίου Ἄμνου. Αὐτὸ μαρτυρεῖται ἀπὸ πολλὰ στοιχεῖα, ποὺ συνιστοῦν τὸ ἱστορικὸ τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου στὰ Εὐαγγέλια, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴ λειτουργικὴ πράξιν τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας. Ἄς ἀναφερθοῦμε ἐνδεικτικὰ σὲ μερικὰ ἀπὸ αὐτά.

ὑπογραμμίσαιμε ἤδη στὴν ἀρχὴ αὐτῆς τῆς μελέτης τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Κύριος συνδέει σαφῶς τὸ Μυστικὸ Δείπνο μετὴν τὴν Βασιλείαν τοῦ Θεοῦ, σύμφωνα μετὴν διήγησιν, ποὺ μᾶς παραδίδουν τὰ Εὐαγγέλια. Αὐτὸ ποὺ πρέπει τώρα νὰ σημειώσουμε εἶναι ἡ σύνθεσιν τῆς θυσίας, στὴν ὁποία ἀναφέρεται ἐκεῖ ὁ Χριστὸς, μετὴν *Καὶνὴ Διαθήκην*. Ἐχει ἤδη παρατηρηθεῖ ἀπὸ Βιβλικοὺς θεολόγους ὅτι ὁ ὄρος «Διαθήκη» πρέπει νὰ θεωρεῖται ἀντίστοιχος πρὸς τὸν ὄρο «βασιλεία τῶν οὐρανῶν»¹¹. Ἡ θυσία τοῦ Χριστοῦ ὡς τοῦ Πασχαλίου Ἄμνου ἀποτελεῖ τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ ἐσχατολογικοῦ σκοποῦ τῆς θυσίας, τόσο τοῦ ἀρχικοῦ πασχαλίου ἄμνου τῆς Ἐξόδου, ὅσο καὶ ὅλων τῶν μετέπειτα θυσιῶν, τὶς ὁποῖες πραγματοποιοῦσαν οἱ Ἰουδαῖοι κατ' ἀπομίμησιν τῆς θυσίας τοῦ ἄμνου αὐτοῦ. Ὄταν, λοιπόν, λέγει ὁ Χριστὸς κατὰ τὸ Μυστικὸ Δείπνο καὶ ἐπαναλαμβάνει ἡ Ἐκκλησία κατὰ τὴν τέλεσιν τῆς Εὐχαριστίας, ὅτι «τοῦτό ἐστι τὸ αἷμα μου, τὸ τῆς Καὶνῆς Διαθήκης», ἡ σκέψιν μας κατευθύνεται

11. Βλ. J. Behm, «Διαθήκη» στὸ G. Kittel, *Theologisches Wörterbuch zum N.T.*, II, 1935.

πρός την έλευση και έγκαθίδρυση τής Βασιλείας του Θεού, και όχι απλώς προς ένα γεγονός, που συνέβη κατά το παρελθόν. Η σταυρική θυσία του Κυρίου δεν μπορεί να απομονωθεί από την έσχατολογική της σημασία. Η ίδια ή άφηση των αμαρτιών είναι συνδεδεμένη στην Καινή Διαθήκη με την έλευση τής Βασιλείας (Μτθ. 6,12· Λουκ. 11,4· Ιωάν. 20,23 κλπ.), και αυτό ισχύει ασφαλώς ιδιαίτερα για την άφηση των αμαρτιών, που προέρχεται από τη θυσία του Χριστού ως Πασχαλίου Άμνου.

Σαφέστερα ακόμα είναι τα πράγματα στο βιβλίο τής Άποκαλύψεως, το οποίο, χωρίς άμφιβολία, περιέχει στοιχεία ή τμήματα αρχαϊκής ευχαριστιακής λειτουργίας¹². Στο βιβλίο αυτό ή περιγραφή του Χριστού ως «αρνίου» άπαντά επανειλημμένα, και χωρίς καμμιά άμφιβολία σε σχέση με τον πασχάλιο άμνο τής Έξόδου 12,6. Η έσχατολογική σημασία, την οποία δίνει ή Άποκάλυψη στον Άμνο, φαίνεται καθαρά από τις έξης παρατηρήσεις, που έχουν βαρυσήμαντη σημασία:

(α) Το «εσφαγμένον αρνιον» έχει την έξουσία να ανοίξει το έπτασφράγιστο βιβλίο, του οποίου το περιεχόμενο και ή σημασία άποκαλύπτονται μόνο στο τέλος τής ιστορίας.

(β) Η θυσία του Άρνιου δεν άφορά μόνο στο λαό του Ισραήλ, αλλά στους ανθρώπους «εκ πάσης φυλής και γλώσσης και λαού και έθνους» (5,9). Η οικουμενικότητα αυτή τής σωτηρίας υποδηλώνει το τέλος τής ιστορίας και την άνατολή τής «ήμερας του Κυρίου» (Α΄ Κορ. 1,8· Α΄ Θεσ. 5,2 κ.ά.). Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Άπόστολος Παύλος, ο οποίος περιμένει την Δευτέρα Παρουσία του Χριστού σύντομα, θεωρεί ως «άπαρχή» της το γεγονός τής μεταστροφής των έθνικών και του έγκεντρισμού των στον κορμό του Ισραήλ (Β΄ Θεσ. 2, 13).

Έτσι το ότι το αίμα του Άρνιου εκχύνεται «ύπέρ (ή περι ή αντί) πολλών» μάς παραπέμπει στο «Δούλο ή Παῖδα του Θεού» του βιβλίου του Ήσαϊου (κεφ. 52 και 53), ο Όποιος «τας άμαρτίας πολλών άνήνεγκε και δια τας άμαρτίας αυτών παρεδόθη» (53,12) αλλά και ο Όποιος στα έσχατα θα συνάξει τον διασκορπισμένο Ισραήλ και θα είναι «εις φώς έθνών... εις σωτηριαν έως έσχάτου τής γής» (49,6), διότι «θαυμάσονται έθνη πολλά επ' αυτώ... ότι οίς άνηγέλη περι αυτού όψονται και οί ούκ άκηκόασι συνήσουσι» (52,15).

(γ) Ιδιαίτερα πρέπει να σημειωθεί ή σύνδεση στο βιβλίο τής Άποκαλύψεως μεταξύ του έσφαγμένου Άρνιου και του «καινού άσματος», μάλιστα δε του «άλληλούια», το οποίο επαναλαμβάνεται τρεις φορές από «όχλον» πολύν, καθώς και από όλη την κτίση («ως φωνήν ύδάτων πολλών»), στο πλαίσιο του «γάμου του αρνίου» και τής προσκυνήσεώς του (19,1-8).

12. Βλ. P. Prigent, *Apocalypse et Liturgie*, 1964. Για την επίδραση που είχε στην Όρθόδοξη Λειτουργία το βιβλίο αυτό βλ. Π. Μπρατσιώτου, "L'Apocalypse de Saint Jean dans le culte de l'Eglise greque orthodoxe", εν *Revue d'Histoire et Philosophie religieuses*, 42 (1962), 116-121.

Τὸ ὅτι τὸ «ἀλληλούϊα» αὐτὸ ἀποτελεῖ ἐσχατολογικὸ ὕμνο φαίνεται καθαρὰ ἀπὸ τὴν αἰτιολόγησή του ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ κείμενο: «ὅτι (= διότι) ἐβασίλευσεν κύριος ὁ Θεὸς ἡμῶν ὁ παντοκράτωρ» (19,6), δηλαδὴ ἐγκαθιδρύθηκεν ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ. Γι' αὐτό, ἄλλωστε, καί, παρὰ τὸ ὅτι πρόκειται γιὰ ἐσφαγμένο ἀρνίον, ὁ κυρίαρχος τόνος εἶναι αὐτὸς τῆς χαρᾶς: «χαίρωμεν καὶ ἀγαλλιώμεν» (19,7), κάτι ποῦ ὑπενθυμίζει τὸ «ἐν ἀγαλλιάσει» τῶν Πράξεων (2,46) σὲ σχέση μετὰ τὴν τέλεση τῆς Εὐχαριστίας ἀπὸ τοὺς πρῶτους χριστιανούς.

Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς προσλαμβάνουν ἀκόμα μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον, ἂν ὁ ὕμνος αὐτὸς συνδεθῆ μετὰ τὸν ἴδιο τὸν Μυστικὸ Δεῖπνο. Τὰ Εὐαγγέλια σημειῶνουν (Ματθ. 26,30· Μάρκ. 14, 26) ὅτι εὐθύς μετὰ τὸ Δεῖπνον καὶ τὰ λόγια τοῦ Χριστοῦ, ποῦ τὸ συνδέουν μετὰ τὴ Βασιλεία, «ὕμνησαντες (ὁ Χριστὸς καὶ οἱ μαθητές) ἐξῆλθον εἰς τὸ ὄρος τῶν ἐλαιῶν». Ὅπως ἐπισημαίνουν εἰδικοὶ ἐρευνητές, πρόκειται γιὰ τὸ *hallel*, τὸ ὁποῖο ἀκολουθοῦσε τὸ πασχάλιο δεῖπνο τῶν Ἰουδαίων, δηλαδὴ τὴν ψαλμωδίαν τῶν ψαλμῶν 114-118 (113-117) ἀντιφωνικά, ἔτσι ὥστε ἓνα μέλος τῆς ομάδας διάβαζε ἐκφώνως τὸ κείμενο, καὶ οἱ ἄλλοι (πρβλ. ὁ «ὄχλος» ἢ ὁ «λαὸς» στὴν περίπτωση τῆς Ἀποκαλύψεως) ἀπαντοῦσαν μετὰ τὸ «ἀλληλούϊα» μετὰ τὸ μέσον κάθε στίχου. Ἦδη στὰ χρόνια τοῦ Χριστοῦ οἱ ψαλμοὶ αὐτοὶ εἶχαν γιὰ τοὺς Ἰουδαίους ἐσχατολογικὸ-μεσσιανικὸ νόημα. Ἀλλὰ μήπως καὶ γιὰ μᾶς τοὺς Ὀρθοδόξους, ποῦ τηροῦμε πιστὰ τὴ λειτουργικὴ παράδοση τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας, συνεχιστῆ τῆς λατρείας τῆς πρώτης Ἐκκλησίας, δὲν συμβαίνει τὸ ἴδιο; Οἱ στίχοι μετὰ τοὺς ὁποίους τελειώνει ὁ ψαλμὸς 118 (117) «αὕτη ἡ ἡμέρα ἦν ἐποίησεν ὁ Κύριος ἀγαλλιασώμεθα καὶ εὐφρανθώμεν ἐν αὐτῇ» εἶναι σαφῶς ἐσχατολογικοὶ στὴν Ὀρθόδοξη λατρεία, ἀφοῦ «αὕτη ἡ ἡμέρα» γιὰ μᾶς εἶναι ἡ τῆς Ἀναστάσεως. Τὸν ἴδιο ἐσχατολογικὸ χαρακτήρα ἔχουν καὶ οἱ τελευταῖοι στίχοι τοῦ ψαλμοῦ αὐτοῦ («εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος ἐν ὀνόματι Κυρίου... Θεὸς Κύριος καὶ ἐπέφανεν ἡμῖν» κλπ.).

Συμπέρασμα: ὁ Μυστικὸς Δεῖπνος καὶ τὸ ἐσφαγμένον γιὰ τὴ σωτηρία μας Ἀρνίον δὲν μποροῦν νὰ νοηθοῦν χωρὶς ἀναφορὰ στὴν «ἐσχάτη ἡμέρα», τὴν «ἡμέρα Κυρίου», τὴν Παρουσία καὶ τὴν ἐγκατάσταση τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Μετὰ τὰ λόγια τοῦ ἁγίου Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας (PG 77, 1028) ἡ Εὐχαριστία εἶναι ὄχι ἀπλῶς καὶ μόνον «θυσίας φρικτῆς ἱερουργία», ἀλλὰ «δωρεὰ ἀθανασίας καὶ ἀρραβῶνες ζωῆς ατελευτήτου».

Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ ἐνισχύεται καὶ ἐπικυρώνεται ἀπὸ μιὰ ἄλλη παρατήρηση: ἡ ἀρχαία Ἐκκλησία ποτὲ δὲν ἐτέλεσε τὸ Μυστικὸ τῆς Δεῖπνο, τὴ Θ. Εὐχαριστία, τὴν ἴδια μέρα μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Κυρίου, ἀλλὰ μετὰ ἀπὸ αὐτόν. Εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὴν ἱστορία ὅτι οἱ χριστιανοὶ τῆς Μ. Ἀσίας τὸν β' αἰῶνα γιόρταζαν τὸ Πάσχα τῆ 14ῃ τοῦ Νισσάν, τὴν ἴδια μέρα δηλαδὴ μετὰ τὸ ἑβραϊκὸ Πάσχα. Εἶναι ὁμως σημαντικό ὅτι δὲν τελοῦσαν τὴν Εὐχαριστία παρὰ μόνον τὰ ξημερώματα τῆς ἐπομένης, ἀ-

φοῦ δηλαδή τελείωνε τὸ πασχάλιο δεῖπνο τῶν Ἰουδαίων, κατὰ τὴ διάρ-
κεια τοῦ ὁποίου οἱ χριστιανοὶ νήστευαν. Τὸ ὅτι ἡ Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία,
ἀκολουθώντας τὴν ἀρχαία παράδοση, ἀκόμα καὶ σήμερα περιμένει νὰ
περάσει πρῶτα τὸ Ἰουδαϊκὸ Πάσχα, καὶ μόνο τότε νὰ γιορτάσει τὸ δικό
της Πάσχα, δὲν ὀφείλεται, ὅπως συχνὰ ἐκλαμβάνεται, ἀπλῶς σὲ ἀντι-ι-
ουδαϊκὴ τοποθέτησή της, ἀλλὰ, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, στὸ ὅτι τὸ Πάσχα τῆς
Ἐκκλησίας, τὸ ὁποῖο συνδέεται μὲ χαρὰ καὶ ἀγαλλίαση, δὲν μπορεῖ νὰ
προηγηθεῖ τῆς χρονικῆς στιγμῆς, κατὰ τὴν ὁποῖαν ἱστορικὰ τελέστηκε
ὁ Μυστικὸς Δεῖπνος καὶ ἐπακολούθησεν ἡ Σταύρωση. Ὁ χρόνος αὐτὸς
εἶναι χρόνος νηστείας, ἐνῶ τὸ Πάσχα εἶναι χρόνος πανηγυρι-
σμοῦ.

Ἄραγε σκεφθῆκαμε σοβαρὰ, γιατί ἡ Ἐκκλησία ἀποσυνέδεσεν ὄχι μό-
νο τὸ Πάσχα της, ἀλλὰ καὶ τὴν Εὐχαριστία της, ἀπὸ τὴ νηστεία, καὶ τὴ
συνέδεσε μὲ τὴ λαμπρότητα τῆς Ἀναστάσεως; Εἶναι σημαντικό, ὅπως
σημειώσαμε νωρίτερα, ὅτι ἀπαγορεύθηκε ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία ἡ τέλεση
τῆς Εὐχαριστίας σὲ μέρες νηστείας. (Ἡ ἐξαιρέση τῶν ἑορτῶν τῆς Ὑ-
ψώσεως τοῦ Σταυροῦ καὶ τῆς Μνήμης τοῦ Προδρόμου δὲν αἴρουν τὸν
κανόνα). Αὐτὸ βέβαια περιορίστηκε στὴν περίοδο τῆς Μ. Τεσσαρακο-
στῆς¹³, ἀλλὰ τὸ νόημα παραμένει: ἡ Εὐχαριστία εἶναι γεγονός ἐσχατο-
λογικὸ, καὶ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι πανηγυρικὴ, χαρμόσυνη καὶ λαμ-
πρή. Ὁ θυσιαστικὸς της χαρακτήρας μετουσιώνεται σὲ γεγονός ἀνα-
στάσιμης, δηλαδή ἐσχατολογικῆς χαρᾶς. Θυσία χωρὶς λύτρωση δὲν ὑ-
πάρχει ἐν Χριστῷ. Καὶ λύτρωση σημαίνει ὄχι μόνο ἄφεση προσωπικῶν
ἀμαρτιῶν, κατὰ τὸ δυτικὸ —λατινικὸ καὶ προτεσταντικὸ— πνεῦμα, ἀλ-
λὰ τελικὴ μεταμόρφωση τοῦ κόσμου, ὑπέρβαση τῆς φθορᾶς καὶ τοῦ
θανάτου. Αὐτὰ γιορτάζομε τελώντας τὴν Εὐχαριστία: μιὰ σταυρικὴ θυ-
σία, ποὺ παίρνει τὸ νόμά της ἀπὸ τὴν Ἀνάσταση, ὡς τὴν πρώτη πρα-
γμάτωση τῆς μελλούσης Βασιλείας στὴν ἱστορία.

8. Ἀναστάσιμη πανήγυρις

Ἡ πιὸ εὐγλωττὴ ἀπόδειξη τοῦ ἐσχατολογικοῦ χαρακτήρα τῆς Εὐχα-
ριστίας καὶ τῆς ταυτίσεώς της μὲ τὴν πρόγευση τῆς Βασιλείας τοῦ Θε-
οῦ εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ἀπὸ τὴν ἀρχὴ συνδέθηκε μὲ τὴν Κυριακὴν,
ὡς τὴν πιὸ κατάλληλη μέρα γιὰ τὴν τέλεσή της. Ἀναφερθῆκαμε προη-
γουμένως στοὺς Τεσσαρεσκαίδεκατίτες τῆς Μ. Ἀσίας τὸν β' μ.Χ. αἰῶ-
να, οἱ ὁποῖοι γιόρταζαν τὸ Πάσχα τὴν 14ῃ τοῦ μήνα Νισσάν. Αὐτὸ βέ-
βαια συνεπαγόταν τὴν τέλεση τῆς Εὐχαριστίας ἐκτὸς Κυριακῆς, τούλά-

13. Κατὰ τὴ μαρτυρία τῶν ἱστορικῶν Σωκράτους (Ἐκκλ. Ἰστ. 5, 22) καὶ Σωζομένου (Ἐκκλ. Ἰστ. 7, 19) στὴν ἀρχαία Ἐκκλησία, τουλάχιστον στὴν Ἀλεξάνδρεια, σὲ καμμία ἡμέ-
ρα νηστείας ὄλου τοῦ ἔτους, καὶ ὄχι μόνο τῆς Τεσσαρακοστῆς, δὲν ἐτελείτο Εὐχαριστία.

χιστον τὴν ἡμέρα τοῦ Πάσχα. Ἡ συνήθεια αὐτὴ δημιούργησε, ὅπως εἶναι γνωστό, τὴν «ἔριδα τοῦ Πάσχα», ἡ ὁποία ἀπειλήσε μὲ διαίρεση τὴν ἀρχαία Ἐκκλησία, γιατί, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, προξενούσε διαφοροποιήσεις ὡς πρὸς τὸν χρόνο τῆς νηστείας σὲ περιοχὲς ὅπως ἡ Ρώμη, ὅπου τὸ Πάσχα γιορταζόταν τὴν Κυριακὴ ἀπὸ τὴν τοπικὴ Ἐκκλησία, καὶ ὄχι κατὰ τὸ ἔθος τῶν Τεσσαρεσκαίδεκατιτῶν, ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὴ Μ. Ἀσία καὶ διέμεναν στὴ Ρώμη κατὰ τὸν β' αἰώνα. Δὲν ἄργησε ὁμως ἡ συνήθεια αὐτὴ νὰ ὑποχωρήσει καὶ νὰ γενικευθεῖ ὁ ἑορτασμός τοῦ Πάσχα καὶ ἡ τέλεση τῆς Εὐχαριστίας τὴν Κυριακὴ. Οἱ σχετικὲς μαρτυρίες γιὰ τὴ σύνδεση τῆς Εὐχαριστίας μὲ τὴν Κυριακὴ θὰ μπορούσαν νὰ ξεκινήσουν ἀπὸ τὶς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων (20,7) καὶ τὴν Α' Πρὸς Κορινθίους (16,2), γιὰ νὰ φθάσουν στὴν Ἀποκάλυψη (1,10), τὴ Διδαχὴ (14,1) καὶ τὸν Ἰουστίνου (Α' Ἀπολ. 67), ὁ ὁποῖος εἶναι σαφὴς ὡς πρὸς τὸ θέμα αὐτό.

Ἄλλὰ γιατί ἡ Κυριακὴ; Τί ὁδήγησε τὴν Ἐκκλησία στὴν πρακτικὴ αὐτή; Ποιὸ εἶναι τὸ βαθύτερο θεολογικὸ νόημα αὐτῆς τῆς πρακτικῆς;

Ἡ Κυριακὴ εἶναι ἡ μέρα τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ. Ἔτσι τὴν θεωροῦσαν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ οἱ χριστιανοί¹⁴, μὲ βάση τὴ βιβλικὴ μαρτυρία ὅτι ἡ Ἀνάσταση ἔγινε «τῆ μιᾶ τῶν Σαββάτων» (Μάρκ. 16,2. Πρβλ. Μτθ. 28,1 καὶ Λουκ. 24,1). Ἄλλὰ τὸ νόημα, ποὺ ἔδιναν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ στὴν Ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ ἦταν βαθύτατο, καὶ μεταφερόταν κατ' ἀνάγκην τόσο στὴν Κυριακὴ ὅσο καὶ στὴν Εὐχαριστία, ποὺ τελούνταν τὴν ἡμέρα αὐτή. Ἀξίζει νὰ σημειώσουμε μερικὲς ἀπὸ τὶς βασικὲς πλευρὲς αὐτοῦ τοῦ νοήματος, γιὰ νὰ καταλάβουμε καλύτερα τὴ σχέση Εὐχαριστίας καὶ Βασιλείας.

Ἡ Κυριακὴ, ὡς ἡ ἡμέρα τῆς Ἀναστάσεως, εἶναι ἡ ὁ γ δ ὁ η ἡ μ ε ρ α. Ὁ λόγος εἶναι ὅτι κατ' αὐτὴν ἀρχίζει ἡ «καινὴ κτίσις», ἀφοῦ τότε «ἐφάνη ὁ Χριστὸς ἡμῶν ἀπὸ νεκρῶν ἀναστάς, δυνάμει δ' αἰεὶ πρώτης ὑπαρχούσης. Ὁ γὰρ Χριστὸς πρωτότοκος πάσης κτίσεως ὧν καὶ ἀρχὴ πάλιν ἄλλου γένους γέγονε, τοῦ ἀναγεννηθέντος ὑπ' αὐτοῦ...»¹⁵. Τὸν ἐσχατολογικὸ χαρακτῆρα τῆς «ὀγδόης ἡμέρας» ἀποσαφηνίζει ὁ Μ. Βασίλειος στὸ *Περὶ Ἀγ. Πνεύματος* ἔργο του (27, 66), ὅταν γράφει τὰ ἐξῆς πολὺ σημαντικὰ, ποὺ πρέπει νὰ μὴ λησμονοῦμε, ὅταν κάνουμε λόγο γιὰ τὴ Θ. Εὐχαριστία:

«Τούτου χάριν πάντες μὲν ὁρῶμεν κατ' ἀνατολὰς ἐπὶ τῶν προσευχῶν ὀλίγοι δὲ ἴσμεν ὅτι τὴν ἀρχαίαν ἐπιζητοῦμεν πατρίδα, τὸν παράδεισον, ὃν ἐφύτευσεν ὁ Θεὸς κατ' ἀνατολὰς ἐν Ἐδέμ. Ὁρθοὶ μὲν πληροῦμεν τὰς εὐχὰς ἐν τῇ μιᾶ τοῦ σαββάτου· τὸν δὲ λόγον οὐ πάντες οἶδαμεν. Οὐ γὰρ μόνον ὡς συναναστάντες Χριστῷ καὶ τὰ ἄνω ζητεῖν ὀφείλοντες, ἐν τῇ ἀ-

14. Μερικὲς μαρτυρίες: Ἰγνατίου, *Μαγν. 9· Βαρνάβα ἐπιστ.* 15,8 ἐξ· Ἰουστίνου, Α' Ἀπολ. 67· Διάλ. 41 καὶ 138· Τερτυλλιανοῦ, *De or.* 23· Εὐσεβίου, *Ἐκκλ. Ἱστ.* 3, 27, 5· Ἀποστ. Διατ. 2, 59· 5, 20, 19 κ.ά.

15. Ἰουστίνου, *Διάλ.*, 138.

να στασίμω ἡμέρα τῆς δεδομένης ἡμῖν χάριτος διὰ τῆς κατὰ τὴν προσευχὴν στάσεως ἑαυτοῦς ὑπομνήσκομεν ἄλλ' ὅτι δοκεῖ πως τοῦ προσδοκωμένου αἰῶνος εἶναι εἰκῶν. Διὸ καὶ ἀρχὴ οὕσα ἡμερῶν, οὐχὶ πρώτη παρὰ Μωϋσέως, ἀλλὰ μία ὠνόμασται... ὡς τῆς αὐτῆς ἀνακυκλουμένης πολλάκις. Καὶ μία τοίνυν ἡ αὐτὴ καὶ ὀγδόη τὴν μίαν ὄντως ἐκείνην καὶ ἀληθινὴν ὀγδόην... δι' ἑαυτῆς ἐμφανίζουσα, τὴν μετὰ τὸν χρόνον τοῦτον κατάστασιν, τὴν ἀπαυστον ἡμέραν, τὴν ἀνέσπερον, τὴν ἀδιάδοχον, τὸν ἀληκτον ἐκείνον καὶ ἀγήρω αἰῶνα. Ἀναγκαίως οὖν τὰς ἐν αὐτῇ προσευχὰς ἐστῶτας ἀποπληροῦν τοὺς ἑαυτῆς τροφίμους ἢ Ἐκκλησία παιδεύει, ἵνα τῇ συνεχεῖ ὑπομνήσει τῆς ἀτελευτήτου ζωῆς, τῶν πρὸς τὴν μετάστασιν ἐκείνην ἐφοδίων μὴ ἀμελῶμεν. Καὶ πᾶσα δὲ ἡ Πεντηκοστὴ τῆς ἐν τῷ αἰῶνι προσδοκωμένης ἀναστάσεως ἐστὶν ὑπόμνημα. Ἡ γὰρ μία ἐκείνη καὶ πρώτη ἡμέρα, ἐπτὰκις ἐπταπλασιασθεῖσα, τὰς ἐπτὰ τῆς ἱερᾶς πεντηκοστῆς ἐβδομάδας ἀποτελεῖ... Διὸ καὶ αἰῶνα μμεῖται τῇ ὁμοιότητι... Ἐν ἡ τὸ ὄρθιον σχῆμα τῆς προσευχῆς προτιμᾶνοι θεσμοὶ τῆς Ἐκκλησίας ἡμᾶς ἐξεπαίδευσαν, ἐκ τῆς ἐναργοῦς ὑπομνήσεως οἰονεῖ μετοικίζοντες ἡμῶν τὸν νοῦν ἀπὸ τῶν παρόντων ἐπὶ τὰ μέλλοντα».

Παραθέσαμε ὁλόκληρο τὸ μακροσκελὲς αὐτὸ χωρίο, γιατί μᾶς δίνει ἐναργῆ τὴν ἐσχατολογικὴν σημασίαν τῆς Κυριακῆς καὶ τῆς Εὐχαριστίας, ποὺ τελεῖται κατ' αὐτήν. Σημειώνομε ἰδιαίτερα τὸ ὅτι κατὰ τὸν Μ. Βασίλειο ἢ ἀποφυγὴ τῆς γονυκλισίας τὴν Κυριακῆ¹⁶ δὲν ἐπιβάλλεται μόνον ἀπὸ τὸν ἀναστάσιμο χαρακτήρα τῆς ἡμέρας («οὐ γὰρ μόνον...»), ἀλλὰ ἀπὸ τὴν προσδοκίαν τοῦ μέλλοντος αἰῶνος, ὥστε ὁ νοῦς μας νὰ μετοικίξει «ἀπὸ τῶν παρόντων ἐπὶ τὰ μέλλοντα». Αὐτὴ ἡ ἔντονη φορὰ πρὸς τὰ μέλλοντα, καὶ ὄχι ἀπλῶς πρὸς τὰ ἄνω, εἰσάγει τὴ χρονικὴ διάσταση στὴν ἐσχατολογία, καὶ μᾶς ὑπενθυμίζει ὅσα γράψαμε πρὸςπάνω, σχολιάζοντας σχετικὰ χωρία τοῦ ἁγίου Μαξίμου: ἡ ἐσχατολογία τῆς Θ. Λειτουργίας, ὅπως ἐκείνη τῆς Κυριακῆς, δὲν εἶναι πλατωνικοῦ τύπου ἀπεικόνιση οὐρανίων καταστάσεων, ἀλλὰ κινητικὴ πορεία πρὸς τὸ μέλλον. Μάξιμος καὶ Βασίλειος συμπίπτουν καὶ στὸ σημεῖο αὐτό.

Ἄξιοσημείωτη εἶναι ἐπίσης ἡ ἀναφορὰ τοῦ Μ. Βασιλείου στὴν κατ' ἀνατολὰς προσευχή. Γιατὶ ἡ Ἀνατολὴ δὲν ἦταν μόνον ὁ τόπος τοῦ ἀρχικοῦ παραδείσου, ἀλλὰ καὶ τὸ σημεῖο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀναμένεται νὰ ἔλθει ὁ Κύριος κατὰ τὴ Δευτέρα Παρουσία. Ὅπως συνοψίζει τοὺς λόγους τῆς κατ' ἀνατολὰς προσευχῆς ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός¹⁷, οἱ λόγοι εἶναι πολλοί, μεταξὺ δὲ αὐτῶν καὶ ἡ ἐξ ἀνατολῶν μέλλουσα παρουσία τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὸ χωρίο τῆς Γραφῆς (Ματθ. 24,27) «ὡσπερ ἡ ἀστραπὴ ἐξέρχεται ἀπὸ ἀνατολῶν καὶ φαίνεται ἕως δυσμῶν, οὕτως ἔσται καὶ ἡ παρουσία τοῦ Υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου». Γι' αὐτό, μετὰ

16. Ἡ ἀπαγόρευση γονυκλισίας τὴν Κυριακῆ ἀνάγεται σὲ ἀρχαιοτάτους χρόνους, ὅπως μαρτυρεῖ καὶ ὁ Εἰρηναῖος στὸ «Περὶ τοῦ Πάσχα» ἀπολεσθὲν ἔργο του. Βλ. ἀπόσπασμα 6 στῆ σειρὰ τῆς Βιβλιοθήκης τῶν Ἑλλήνων Πατέρων, ἐκδ. Ἀποστ. Διακονίας, τόμος 5, σ. 174.

17. Ἐκθ. Ὁρθ. Πίστ. 13 (PG 94, 1136).

τὴν παράθεση τοῦ χωρίου, ὁ Δαμασκηνὸς καταλήγει: «Αὐτὸν οὖν ἐκδεχόμενοι ἐπὶ ἀνατολὰς προσκυνούμεν», δηλαδὴ ἐπειδὴ περιμένουμε μὲ λαχτάρια («ἐκδεχόμενοι») τὸν τελικὸ ἐρχομὸ τοῦ Χριστοῦ ἐν δόξῃ, προσευχόμεθα κατὰ ἀνατολὰς.

Ὁ ἀναστάσιμος καὶ ἐσχατολογικὸς αὐτὸς χαρακτήρας τῆς Εὐχαριστίας ἔχει καὶ μιὰ ἄλλη συνέπεια: ἡ Ἐκκλησία κατὰ τὴν τέλεση τῆς Εὐχαριστίας λούζεται στὸ φῶς καὶ περιβάλλεται ὅλη τὴν λαμπρότητα ποὺ διαθέτει. Εὐχαριστία σὲ μισοφωτισμένες ἐκκλησίες γιὰ λόγους, δῆθεν, κατανύξεως εἶναι ἀντίθετη πρὸς τὴν ἴδια τὴ φύση τῆς. Δυστυχῶς, ὁ εὐσεβισμὸς, ὁ ὁποῖος πέρασε κρυφὰ στὴ συνείδηση καὶ τὴ λατρεία μας, μᾶς παρέσυρε στὴν ἐσφαλμένη ἀντίληψη ὅτι ἡ πολυτέλεια τῶν ἀμφίων καὶ τοῦ διακόσμου τῶν ναῶν εἶναι κάτι τὸ κακό. Τὸ πόσο ξένη πρὸς τὴν Ὁρθόδοξη παράδοση εἶναι ἡ ἀντίληψη αὐτὴ φαίνεται ἀπὸ μιὰ ἀπλή καὶ μόνο παρατήρηση: τὰ πολυτελέστερα καὶ λαμπρότερα ἄμφια τῆς Ἐκκλησίας μας βρίσκονται στὰ μοναστήρια μας, καὶ ἰδιαίτερα στὸ Ἅγιο Ὄρος, τὸ σπουδαιότερο καὶ αὐθεντικώτερο μοναστικὸ κέντρο τῆς Ὁρθοδοξίας. Γιατί ἄραγε ὁ γνήσιος Ὁρθόδοξος μοναχὸς, αὐτὸς ποὺ κατὰ τὸ Γεροντικὸ θὰ πρέπει νὰ φορεῖ τόσο εὐτελὲς καὶ τριμμένο ράσο, ποῦ, ἂν τὸ κρεμάσει ἔξω ἀπὸ τὴν πόρτα τοῦ κελιοῦ του νὰ εἶναι βέβαιος ὅτι κανένας δὲν θὰ μπεῖ στὸν πειρασμὸ νὰ τοῦ τὸ κλέψει, αὐτὸς λοιπὸν τὴν ὥρα τῆς Λειτουργίας περιβάλλεται ὡς λειτουργὸς τὴν πιὸ λαμπρὴ στολή, καὶ αὐτὸ χωρὶς νὰ σκανδαλισθεῖ ἢ νὰ σκανδαλίσει κανένα; Ἀπλούστατα, γιὰτὶ μέσα στὴ συνείδησή του παραμένει ζωντανὸς ὁ ἐσχατολογικὸς χαρακτήρας τῆς Εὐχαριστίας: στὴν Εὐχαριστία κινούμεθα στὸ χῶρο τοῦ μέλλοντος αἰῶνος, τῆς Βασιλείας. Ἐκεῖ βιώνουμε «τὴν ἄπαυστον ἡμέραν, τὴν ἀνέσπερον, τὴν ἀδιάδοχον, τὸν ἄληκτον ἐκείνον καὶ ἀγήρω αἰῶνα», κατὰ τοὺς λόγους τοῦ Μ. Βασιλείου. Ἔχομε ὅλη τὴ δυνατότητα νὰ ἀσκήσουμε τὴν ταπεινωσὴ μας ἔξω ἀπὸ τὴ Λειτουργία. Τὴν Εὐχαριστία δὲν ἔχομε δικαίωμα νὰ τὴ μετατρέψουμε σὲ εὐκαιρία ἐπιδείξεως τῆς ταπεινοφροσύνης μας, οὔτε σὲ μέσο ψυχολογικῶν ἐμπειριῶν κατανύξεως. Ἄλλωστε «ὁ προσφέρων καὶ προσφερόμενος», ὁ ἀληθινὸς λειτουργὸς, εἶναι ὁ Χριστός, καὶ μάλιστα ὁ ἀναστὰς Χριστός, ὅπως θὰ ἔλθει σ τ ἡ δ ό ξ α Τ ο υ «ἐν τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ», καὶ αὐτοὶ ποὺ τελοῦν τὴν Λειτουργία δὲν εἶναι παρὰ εἰ κ ό ν ε ς τοῦ ἐσχατολογικοῦ αὐτοῦ Χριστοῦ. Καί, βέβαια, «ἡ τιμὴ τῆς εἰκόνας, ἐπὶ τὸ πρωτότυπον διαβαίνει».

Ἔτσι πολλὰ καὶ πάλι ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸ ἂν στὴν Εὐχαριστία ἀνατρέξουμε ἀπλῶς στὸ παρελθόν, ἢ κοιτάζουμε πρὸς τὰ ἔσχατα, πρὸς τὸ μέλλον.

Τὸ πόσο ἐπίμονα ἀρνήθηκε ἡ Ἐκκλησία νὰ συνδέσει τὴν Εὐχαριστία μὲ τὴ θλίψη καὶ τὴν κατάνυξη φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ στὶς μέρες τῆς μνήμης τῶν μαρτύρων, στὶς ὁποῖες ἀναπολεῖ τὸ μαρτύριό τους, τελεῖ τὴ Θ. Εὐχαριστία μὲ λαμπρότητα, ἴδια μὲ ἐκείνη τῆς Κυρια-

κῆς. Είναι γνωστό ότι από τους πρώτους αιώνες καθιερώθηκε να τελείται ἡ Εὐχαριστία στις μνήμες τῶν μαρτύρων¹⁸ — καὶ στή συνέχεια ὄλων τῶν ἁγίων. Αὐτὸ πού συχνά παραθεωρεῖται εἶναι τὸ ὅτι τὸ μαρτύριο τῶν ἁγίων ἐθεωρεῖτο ἀπὸ τὴν ἀρχή, ὄχι μόνον ὡς μιὰ ἐπανάληψη τῆς σταυρικής θυσίας τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ ὡς ἀποκάλυψη τῆς δόξας τῆς Βασιλείας Του. Ἦδη ἡ περιγραφή τοῦ μαρτυρίου τοῦ Στεφάνου στίς Πράξεις Ἀποστόλων (7,55 ἐξ.) καθιστᾶ σαφῆ τὸν ἐσχατολογικὸ χαρακτήρα, πού ἀνεγνώριζε σ' αὐτὸν ἡ Ἐκκλησία: «ἀτενίσας εἰς τὸν οὐρανὸν εἶδε δόξαν Θεοῦ καὶ Ἰησοῦν ἐστῶτα ἐκ δεξιῶν τοῦ Θεοῦ, καὶ εἶπεν ἰδοὺ θεωρῶ τοὺς οὐρανοὺς ἀνεωγμένους καὶ τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου ἐκ δεξιῶν ἐστῶτα τοῦ Θεοῦ». (Ἡ ἀναφορὰ στὸν «υἱὸ τοῦ ἀνθρώπου», ὁ ὁποῖος ἐθεωρεῖτο μορφή ἐσχατολογικῆ στήν Ἁγία Γραφή, εἶναι χαρακτηριστική). Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὶς «Πράξεις» — τὰ Μαρτυρολόγια — ὄλων τῶν μαρτύρων τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας¹⁹. Ἡ τέλεση τῆς Εὐχαριστίας στίς μνήμες τῶν ἁγίων δὲν μπορεῖ νὰ ἀποσπασθεῖ ἀπὸ τὸν ἐσχατολογικὸ χαρακτήρα τῆς Εὐχαριστίας, ἡ ὁποία γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ τελεῖται πάντοτε μὲ ἐξαιρετικὴ λαμπρότητα, καταλυομένης μάλιστα καὶ τῆς νηστείας.

9. Ἀνάμνηση τοῦ μέλλοντος

Ἡ Εὐχαριστία εἶναι ἀνάμνηση. Ἀλλὰ τί σημαίνει «ἀνάμνηση»; Στὴν ψυχολογία ἀνάμνηση σημαίνει ἀναδρομὴ στὸ παρελθόν. Ἡ βάση αὐτῆς τῆς ἐννοίας εἶναι Πλατωνικὴ ἢ γενικὰ ἀρχαιοελληνικὴ. Γιὰ τὸν Πλάτωνα, ἰδιαίτερα, ὄλη ἡ ἀλήθεια εἶναι ἐναποθηκευμένη στὴν ψυχὴ. Τίποτα τὸ καινούργιο δὲν μπορεῖ νὰ συμβεῖ «ὑπὸ τὸν ἥλιον», κατὰ τὴν κοινὴ ἔκφραση. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ἔξοδος ἀπὸ τὴ λήθη (ἀ-λήθεια), φανέρωση αὐτοῦ πού ἤδη ὑπάρχει. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ δάσκαλος δὲν κάνει τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ ὑποβοηθεῖ τὸ μαθητὴ νὰ ξαναθυμηθεῖ αὐτὸ πού ἤδη γνωρίζει, νὰ τοῦ ἐκμαιεῖ (μέθοδος «μαιευτικῆς» τοῦ Σωκράτη) τὴν ἀλήθεια.

18. Ἁ. Φυτράκη, *Λείψανα καὶ Τάφοι τῶν Μαρτύρων κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας*, 1955, σ. 77 ἐξ.

19. Συγκινητικὸ καὶ ἀποκαλυπτικὸ γιὰ τὸν ἐσχατολογικὸ χαρακτήρα τόσο τοῦ μαρτυρίου ὅσο καὶ τῆς Εὐχαριστίας εἶναι τὸ ἐξῆς ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ μαρτύριο τῆς ἁγίας Ἀγαθονίκης, δημοσιευμένο ἀπὸ τὸν Harnack (*Die Akten des Karpus, des Papyrus und der Agathonike* — Texte und Untersuchungen, III, 3/4, 1988, σ. 451 ἐξ.): «Κάποια Ἀγαθονίκη στεκόταν δίπλα (κατὰ τὸ μαρτύριο τῶν Παπύλου καὶ Κάρπου) καὶ βλέποντας τὴ δόξα τοῦ Κυρίου, τὴν ὁποία ὁ Κάρπος ἔλεγε πὼς εἶδε, καὶ θεωρώντας τὴν πρόσκληση οὐράνια, ὑψώσε ἀμέσως τὴ φωνή της: καὶ γιὰ μένα αὐτὸ τὸ δεῖπνον (τὸ «ἄριστον») ἔχει ἐτοιμασθεῖ. Καὶ ἐγὼ ἐπίσης πρέπει νὰ φάγω τὴ μερίδα μου στὸ ἐνδοξο αὐτὸ γεῦμα». Εἶναι σαφῆς ὁ συνδυασμὸς μαρτυρίου καὶ Εὐχαριστίας, καθὼς καὶ ὁ ἐσχατολογικὸς χαρακτήρας καὶ τῶν δύο.

Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ ἔχει τὴ βάση της καὶ στὴν «κοινὴ λογικὴ». Κανένας μας δὲν μπορεῖ νὰ καταλάβει τί θὰ πεῖ νὰ «θυμᾶται κανεὶς τὰ μέλλοντα». Κι αὐτὸ γιατί ὁ χρόνος στὴ μεταπτωτικὴ ἐμπειρία μας εἶναι ἀποσπασματικὸς, καὶ διαιρεῖται ἀναπόφευκτα σὲ παρελθόν, παρὸν καὶ μέλλον μὲ μιὰ ἀλληλουχία, ἡ ὁποία λόγῳ τοῦ θανάτου, πού ἔχει μπεῖ στὸν κόσμον μὲ τὴν πτώση τοῦ ἀνθρώπου, δὲν μπορεῖ κατὰ φύσιν νὰ ἀντιστραφεῖ. Ἔτσι τὸ μέλλον ἐρχεται φυσιολογικὰ μετὰ τὸ παρελθὸν καὶ τὸ παρὸν, κάνοντας ἀδιανόητη τὴν «ἀνάμνησή» του.

Ἄλλὰ τί συμβαίνει σὲ ἓνα χρόνο λυτρωμένο ἀπὸ τὴν ἀποσπασματικότητά αὐτὴ λόγῳ τῆς καταργήσεως τοῦ θανάτου; Σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση τὸ μέλλον δὲν χωρίζεται ἀπὸ τὸ παρελθὸν καὶ τὸ παρὸν. Ἐὰν μάλιστα τὸ μέλλον εἶναι ἐκεῖνο, πού νοηματοδοτεῖ τόσο τὸ παρελθὸν ὅσο καὶ τὸ παρὸν, τότε μεταβάλλεται σὲ πηγὴ, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀντλεῖ ὑπόσταση τόσο τὸ ἓνα ὅσο καὶ τὸ ἄλλο. Τὸ μέλλον ἀποκτᾶ «ὑπόσταση» (Ἐβρ. 11, 1), καὶ μπορεῖ νὰ «προ-ληφθεῖ» καὶ νὰ γίνῃ μέρος τῆς μνήμης μας. Ἔτσι μπορεῖ νὰ γίνῃ λόγος γιὰ ἀνάμνηση τοῦ μέλλοντος.

Τὸ ὅτι στὴ Θ. Εὐχαριστία συμβαίνει ἀκριβῶς αὐτὸ εἶναι κάτι τόσο φανερὸ στὸν προσεκτικὸ μελετητὴ της, ὅσο καὶ ἄγνωστο σ' αὐτοῦς, πού προσεγγίζουν τὴν Εὐχαριστία χωρὶς συνείδηση τοῦ ἐσχατολογικοῦ της χαρακτήρα. Ἄς δοῦμε ἀπὸ πιὸ κοντὰ τὸ σπουδαιότατο αὐτὸ θέμα.

Ἡ Ἄναφορὰ τῆς θ. Λειτουργίας, πού χρησιμοποιοῦμε στὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία, τόσο τοῦ ἱ. Χρυσοστόμου ὅσο καὶ τοῦ Μ. Βασιλείου, περιλαμβάνει τὴν ἐξῆς σκανδαλώδη γιὰ τὴν κοινὴ λογικὴ φράση: «μνημένοι τοίνυν τῆς σωτηρίου ταύτης ἐντολῆς, τοῦ σταυροῦ, τοῦ τάφου, τῆς τριήμερου ἀναστάσεως, τῆς εἰς οὐρανοὺς ἀναβάσεως, τῆς ἐκ δεξιῶν καθέδρας, τῆς δευτέρας καὶ ἐνδόξου πάλιν παρουσίας, τὰ σὰ ἐκ τῶν σῶν σοὶ προσφέροντες σὲ ὑμνοῦμεν» κλπ.

Τὸ νὰ θυμᾶται κανεὶς παρελθόντα γεγονότα (σταυρὸς, ἀνάσταση κλπ.) εἶναι «φυσικό». Τὸ νὰ «θυμᾶται» ὁμως κανεὶς κάτι πού ἀκόμα δὲν ἔγινε (τὴ Δευτέρα Παρουσία) δὲν μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ, παρὰ μόνο ἂν μεταφερθεῖ σὲ ἓνα ὑπαρκτικὸ χῶρο, στὸν ὁποῖον ἡ ἀποσπασματικότητά καὶ ἀναγκαστικὴ ἀλληλουχία τῶν τριῶν στοιχείων τοῦ χρόνου (παρελθόν, παρὸν, μέλλον) ἔχουν θεραπευθεῖ. Αὐτὸ ἀκριβῶς συμβαίνει στὴ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ. Στὴ Βασιλεία αὐτὴ δὲν μετατρέπονται ὅλα σὲ «παρὸν» — αὐτὸ θὰ ἦταν μιὰ τυπικὰ πλατωνικὴ λύτρωση ἀπὸ τὸ θάνατο — ἀλλὰ «ὁ μέλλων ἄληκτος καὶ ἀγήρω αἰών», ὅπως ὀνομάζει τὴ Βασιλεία ὁ Μ. Βασίλειος, ὡς ἡ τελικὰ κυριαρχοῦσα κατάσταση, ἡ «ἀλήθεια», κατὰ τὸν Μάξιμο τὸν Ὁμολογητὴ, προηγεῖται λογικά, ἀφοῦ αὐτὴ δίνει «ὑπόσταση» καὶ νόημα, τόσο στὸ παρελθὸν ὅσο καὶ στὸ παρὸν. Τὸ «τέλος» ἀποτελεῖ τὸ «λόγος», γιὰ τὸν ὁποῖον «ὑφέστηκαν» τόσο τὸ παρελθὸν ὅσο καὶ τὸ παρὸν, κατὰ τὸν ἅγιο Μάξιμο (PG 90, 621), καὶ συνεπῶς ὁ «μέλλων ἄληκτος αἰών» γίνεταί, ὅπως ἤδη διαπιστώσαμε ἀπὸ χωρία τοῦ Μαξίμου, ὄχι αἰτιατό, ὅπως συμβαίνει στὸν μεταπτωτικὸ μας χρό-

νο, αλλά *αίτιο* όλων τών παρελθόντων και τών παρόντων γεγονότων²⁰. Ἡ ανάμνηση, συνεπῶς, τοῦ «ἀλήκτου» αὐτοῦ μέλλοντος εἶναι ὄχι μόνο δυνατή, ἀλλά και ὄντολογικά καθοριστική στο χῶρο τῆς Εὐχαριστίας ὡς εἰκόνας τῆς Βασιλείας. Αὐτὸ μαρτυρεῖται τόσο ἀπὸ τὴν περιγραφή τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου στὰ Εὐαγγέλια ὅσο και ἀπὸ τὴ λειτουργική πράξη τῆς Ἐκκλησίας.

Στὴν περιγραφή τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου στοῦ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγέλιο (22,20) ἐξέχουσα θέση κατέχει ἡ φράση τοῦ Κυρίου πρὸς τοὺς μαθητὲς Του, τὴν ὁποῖαν ἐπαναλαμβάνει ὁ Παῦλος (Α΄ Κορ. 11,24-25) και οἱ εὐχαριστιακὲς λειτουργίες διὰ μέσου τών αἰώνων: «τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν». Μὲ τὴν κοινὴ λογική μας, ποὺ καθορίζεται ἀπὸ τὴ βίωση τοῦ μεταπτωτικοῦ χρόνου, ὅπως τὴν περιγράψαμε πρὸ πάνω, τὸ νόημα τῆς φράσεως αὐτῆς θὰ ἦταν: «κάνετε αὐτό, γιὰ νὰ μὲ θυμᾶστε». Τὸ ἐρώτημα ὅμως εἶναι ἂν ὁ Κύριος ἐνδιαφερόταν νὰ διαιωνίσει ἡ μνήμη Του στὴ σκέψη τών μαθητῶν Του (ἢ τών ἀνθρώπων γενικά) μὲ τὴν τέλεση τῆς Εὐχαριστίας, ἢ ἂν ἤθελε μὲ τὴν τέλεση τῆς Εὐχαριστίας ἀπὸ τοὺς μαθητὲς (και τὴν Ἐκκλησία) νὰ συνδέσει τὴν εὐχαριστία μὲ τὴν αἰώνια μνήμη τοῦ Θεοῦ στὴ Βασιλεία, ποὺ θὰ ἐγκαθίδρυσε.

Τὸ ἐρώτημα δημιούργησε πολλὴ συζήτηση μεταξὺ τών βιβλικῶν θεολόγων ἀπὸ τότε ποὺ ὁ J. Jeremias, στοῦ ἔργου ποὺ ἀναφέραμε ἤδη, μὲ σοβαρὰ ἐπιχειρήματα ἀνέτρεψε τὴν πρώτη ἄποψη, και ὑποστήριξε τὴ δεύτερη, φθάνοντας στοῦ σημείου νὰ διατυπώσει τὴν ἀκραία θέση ὅτι ὁ Χριστὸς ἔδωσε τὴν ἐντολή νὰ τελεῖται ἡ Εὐχαριστία γιὰ νὰ τὸν θυμηθεῖ ὁ Θεός (ὡς Μεσσία) κατὰ τὴν Παρουσία. Δὲν θὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ τὴ συζήτηση αὐτή, ἢ ὁποῖα ἄλλωστε και δὲν ἀφορᾶ ἄμεσα στοῦ θέμα μας, ὡς πρὸς ὅλες τὶς πλευρές της. Ἐκεῖνο, ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει, εἶναι ἂν ἡ ἀνάμνηση τοῦ Χριστοῦ κατὰ τὴν Εὐχαριστία εἶναι ψυχολογικὴ ἀνθρώπινη ἀνάμνηση ἑνὸς γεγονότος τοῦ παρελθόντος ἢ ἂν συνδέεται μὲ τὸ μέλλον, μὲ τὴ Βασιλεία, και τοῦτο ὄχι ἀπλῶς ψυχολογικά, ἀλλὰ ὄντολογικά.

Ἄν θελήσουμε νὰ χρησιμοποιήσουμε τὸν Ἀπόστολο Παῦλο ὡς ἐρμηνευτὴ τῆς φράσεως «εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν», θὰ ὀδηγηθοῦμε χωρὶς ἀμφιβολία στοῦ συμπέρασμα ὅτι ἡ εὐχαριστιακὴ ἀνάμνηση προσανατολίζει πρὸς τὴν Παρουσία. Ἡ ἐξήγηση ποὺ δίνει ὁ Παῦλος στοῦ «εἰς ἀνάμνησιν» εἶναι ὅτι («γάρ») μὲ τὴν Εὐχαριστία «τὸν θάνατον τοῦ Κυρίου καταγγέλλετε ἄχρις οὗ ἔλθῃ» (Α΄ Κορ. 11,26). Ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Je-

20. Τὸ θέμα εἶχεν ἤδη τεθεῖ τὸν β' μ.Χ. αἰῶνα σὲ σχέση μὲ τὴν κατάργηση διατάξεων τοῦ Μωσαϊκοῦ Νόμου (περιτομή, θυσίες κλπ.) ἀπὸ τὴν Καινὴ Διαθήκη. Ἡ ἀπάντηση ποὺ ἔδωσεν ὁ ἅγιος Εἰρηναῖος, παραμένει ἡ βάση τῆς σκέψεως τοῦ Μαξίμου: ἕνα μελλοντικὸ γεγονὸς (ἢ ἔλευση τοῦ Χριστοῦ) μπορεῖ νὰ καταγγήσει ἕνα γεγονὸς τοῦ παρελθόντος (π.χ. τὶς θυσίες τῆς Π.Α.), ὄχι γιατί τὸ τελευταῖο ἦταν κακὸ και ἔπρεπε νὰ ἐκλείψει, ἀλλὰ γιατί ὑφίστατο μόνο και μόνο γιὰ χάρη τοῦ μελλοντικοῦ γεγονότος, τὸ ὁποῖο και τοῦ ἔδινε νόημα και ὑπόσταση.

gemias, τὸ «ἄχρως οὐ ἔλθη» χρησιμοποιεῖται ἐπανειλημμένα στὴν Καινὴ Διαθήκη μὲ ἀναφορὰ στὰ ἔσχατα (Ρωμ. 11,25· Α' Κορ. 15,25· Λουκ. 21,24), τὸ δὲ νόημά του στὴ συγκεκριμένη περίπτωση εἶναι ὅτι στὴν Εὐχαριστία ὁ θάνατος τοῦ Κυρίου δὲν καταγγέλλεται ὡς γεγονός τοῦ παρελθόντος, ἀλλὰ μὲ τὴν προοπτικὴ τῆς Παρουσίας. Ἐτσι ἐξηγεῖται καὶ ἡ σύνδεση τῆς Εὐχαριστίας μὲ τὴν τόσο πρόωμη ἀραμαϊκὴ λειτουργικὴ ἐκφώνηση *μαραναθά*, τὴν ὁποία γνωρίζει ὁ Παῦλος, καὶ στὴ σημασία τῆς ὁποίας ἔχομε ἤδη ἀναφερθεῖ.

Στὴν Εὐχαριστία, συνελπῶς, τοποθετοῦμε τὰ γεγονότα καὶ τὰ πρόσωπα τοῦ παρελθόντος καὶ τοῦ παρόντος στὸ πλαίσιο τῆς Βασιλείας, ποὺ θὰ ἔλθει, καὶ τοῦτο ὄχι ἀπλῶς ψυχολογικά (μὲ μιὰ κίνηση τῆς φαντασίας μας πρὸς τὸ μέλλον), ἀλλὰ ὄντολογικά, μὲ σκοπὸ δηλαδὴ νὰ δώσουμε στὰ γεγονότα καὶ τὰ πρόσωπα αὐτὰ ὑπόσταση, ὥστε νὰ μὴ ἀφανισθοῦν (ἀπὸ τὸ χρόνο καὶ τὸ θάνατο) καὶ νὰ ζήσουν αἰώνια. Αὐτὴ ἡ αἰώνια ἐπιβίωση τῶν γεγονότων καὶ τῶν ὄντων δὲν μπορεῖ νὰ ἐξασφαλισθεῖ μὲ τὴν τοποθέτησή τους στὴν ἀνθρώπινη μνήμη. Ἡ ἀνθρώπινη μνήμη ἔρχεται καὶ παρέρχεται, γιατί εἶναι μνήμη κτιστή. Ὅταν προσευχόμαστε ὡς Ἐκκλησία νὰ εἶναι «αἰωνία ἢ μνήμη» κάποιου, δὲν ἐννοοῦμε νὰ ἐπιβιώσει τὸ πρόσωπο αὐτὸ στὴ δική μας ἀνθρώπινη μνήμη, γιατί αὐτὸ θὰ εἶχε μικρὴ σημασία, ἀφοῦ ἡ ἀνθρώπινη μνήμη, ὡς κτιστή, παρέρχεται. Ἐννοοῦμε τὴν ἐπιβίωση τοῦ προσώπου αὐτοῦ στὴ μνήμη τοῦ Θεοῦ. Μόνον ὅ,τι καὶ ὁποῖος ὑπάρχει στὴ σκέψη τοῦ Θεοῦ, ὑπάρχει ὄντως. Ὅταν ὁ Θεὸς προφέρει τὸ φοβερὸ «οὐκ οἶδα ὑμᾶς» (Ματθ. 25,12), οἱ συνέπειες δὲν εἶναι ψυχολογικὲς, ἀλλὰ ὄντολογικὲς, ὅπως καὶ ὅταν λέγει: «τῶν ἁμαρτιῶν αὐτῶν οὐ μὴ μνησθῶ ἔτι» (Ἐβρ. 8,12· 10,17), οἱ συνέπειες εἶναι ὄντολογικῆς σημασίας γιὰ τίς συγκεκριμένους ἁμαρτίες. Ἀντιστρόφως, ὅταν ὁ Θεὸς «θυμᾶται» κάτι ἢ κάποιον δὲν ἐνεργεῖ ψυχολογικά —εἶναι, ἄλλωστε, ἀδιανόητο νὰ εἰσαγάγουμε ψυχολογία στὸ εἶναι τοῦ Θεοῦ, ὅπως ἔκανε ὁ Αὐγουστίνος μὲ τὴν Τριαδολογία του— ἀλλὰ προβαίνει σὲ μιὰ δημιουργικὴ καὶ ὄντολογικὴ ἐνέργεια, μὲ τὴν ὁποία καταφάσκεται ὑπαρκτικὰ τὸ συγκεκριμένο ὄν²¹.

Ἐτσι φθάνομε στὴν εὐχαριστιακὴ Λειτουργία. Βασικὸ καὶ οὐσιαστικὸ στοιχεῖο κάθε εὐχαριστιακῆς λειτουργίας εἶναι τὸ μνημόσυνο. Δὲν ὑπάρχει Εὐχαριστία, στὴν ὁποία νὰ μὴ μνημονεύονται, μὲ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο, γεγονότα (κυρίως τὸ τῆς κτίσεως τοῦ κόσμου καὶ ἐκεῖνα τῆς ἐπὶ γῆς ζωῆς τοῦ Χριστοῦ), ἀλλὰ καὶ ὁ νόματα. Τί νόημα ἔχει αὐτὸ τὸ μνημόσυνο τῶν ὀνομάτων στὴν Εὐχαριστία;

21. Τὸ «μνησθητί μου, Κύριε, ὅταν ἔλθῃς ἐν τῇ Βασιλείᾳ σου», τὸ ὁποῖο ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ ἐκ δεξιῶν ληστοῦ ἐπαναλαμβάνομε στὴν Ἐκκλησία, μαρτυρεῖ ὅτι ἡ Βασιλεία εἶναι ὁ χώρος μέσα σὸν ὁποῖο ἐξασφαλίζεται ἡ ὑπόστασή μας, λόγω τοῦ ὅτι μᾶς μνημονεύει ὁ Θεός, καὶ ὄχι ἀπλῶς οἱ ἄνθρωποι (Μνησθητι, Κύριε...).

Ὅπως ἔχει διαμορφωθεί ἡ Λειτουργία μας, εἶναι δύσκολο νὰ ξεχωρίσει κανεὶς τὸ νόημα τοῦ μνημοσύνου τῶν ὀνομάτων. Τρία εἶναι κυρίως τὰ σημεῖα, στὰ ὁποῖα μνημονεύονται σήμερα ὀνόματα στὴ Λειτουργία. Τὸ ἓνα εἶναι στὴν «Προσκομιδῆ», ὅταν δηλαδὴ οἱ πιστοὶ παραδίδουν τὰ δῶρα στοὺς λειτουργοὺς (ιερεῖς καὶ διακόνους) πρὸ τῆς Θ. Λειτουργίας, γιὰ νὰ προετοιμάσουν ἀπὸ αὐτὰ τὴν Εὐχαριστία. Τὸ σημεῖο αὐτὸ ἔχει ἐπικρατήσει γιὰ λόγους πρακτικοὺς νὰ εἶναι ἢ κατ' ἐξοχὴν στιγμὴ μνημονεύσεως ὀνομάτων, κατὰ τὴν ὁποία ἐξάγονται οἱ «μερίδες» τῶν μνημονευομένων, προκειμένου νὰ τοποθετηθοῦν στὸ Δισκάριο δίπλα στὸν Ἄμνὸ καὶ τελικὰ μαζί μ' Αὐτὸν στὸ ἅγιο Ποτήριον²². Ἡ ὅλη ἀκολουθία, ὅπως τελεῖται τῶρα, στερεῖται ἐμφανοῦς ἀναφορᾶς στὴ μέλλουσα Βασιλεία, οἱ δὲ συμβολικὲς ἀναφορὲς τῆς εἶναι κυρίως στὴ σταυρικὴ θυσία τοῦ Χριστοῦ. Ἡ ἀκολουθία αὐτὴ εἰσήχθη σιγὰ σιγὰ, μόλις ἀπὸ τὸν ὄγδοο αἰῶνα καὶ ἐξῆς, δὲν ἀποτελεῖ δὲ μέρος τῆς εὐχαριστιακῆς Ἀναφορᾶς, ἢ ὁποῖα, ὡς προσφορὰ καὶ θυσία τοῦ ἐσχατολογικοῦ Ἄμνου, πραγματοποιεῖται ἀργότερα. Ἔτσι καὶ τὸ «μνήσθητι Κύριε», ποὺ συνοδεύει τὴν ἐξαγωγή τῶν μερίδων τὴν ὥρα ἐκείνη, δὲν πρέπει νὰ θεωρεῖται ὡς τὸ κυρίως μνημόσυνο τῶν μνημονευομένων, ζώντων ἢ κεκοιμημένων.

Ἡ ἄλλη στιγμὴ, κατὰ τὴν ὁποῖαν μνημονεύονται ὀνόματα εἶναι σήμερα ἢ τῆς Μεγάλης Εἰσόδου, κυρίως ὅταν λειτουργεῖ ἀρχιερεὺς. Τὸ ὅτι μνημονεῖται ὀνόματα ὁ λειτουργὸς ἐπίσκοπος τὴν ὥρα ἐκείνη, ποὺ παραλαμβάνει ἀπὸ τοὺς ἱερεῖς καὶ τοὺς διακόνους τὰ δῶρα τοῦ λαοῦ, πρέπει νὰ συνδέεται μὲ τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἐπίσκοπος δὲν εἶναι παρὼν κατὰ τὴν προπαρασκευὴ τῶν δώρων (τὴν «Προσκομιδῆ»), ἀφοῦ εἰσέρχεται στὸ Ναὸ μόνον κατὰ τὴ Μικρὰ Εἴσοδο. Ἔτσι καὶ τὸ μνημόσυνο αὐ-

22. Πολλὴ συζήτηση γίνεται ὡς πρὸς τὸ ἂν οἱ μερίδες τῆς Παναγίας, τῶν ἁγίων καὶ τῶν πιστῶν πρέπει νὰ τοποθετοῦνται μαζί μὲ τὸν Ἄμνὸ στὸ ἅγιο Ποτήριον κατὰ τὴν ὥρα τῆς Μεταλήψεως. Μὲ κριτήρια ἱστορικοφιλολογικὰ φαίνεται ὅτι μιὰ τέτοια ἀνάμιξη δὲν εὐνοεῖται ἀπὸ τίς ἱστορικὲς μαρτυρίες (βλ. Ἰ. Φουντούλη, «Ἀπαντήσεις σὲ Λειτουργικὲς, Κανονικὲς καὶ ἄλλες ἀπορίες», *Ἐφημέριος* 43 (1994), 208, 239 ἐξ.). Ὅπως καὶ ἂν ἔχει τὸ πρῶμα, ἀπὸ θεολογικὴ ἄποψη, ἡ ἀνάμιξη αὐτὴ εἶναι σημαντικὴ. Τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ στὴ Θ. Εὐχαριστία εἶναι σῶμα περιληπτικὸ τῶν «πολλῶν» (Α' Κορ. 10,17) καὶ κατὰ κύριο λόγο τῶν μνημονευομένων ἁγίων καὶ πιστῶν, τῶν ὁποίων ἐξάγονται οἱ μερίδες, γιὰ νὰ δηλωθεῖ ὁ ὑποστατικὸς χαρακτήρας καθενὸς ἀπὸ αὐτούς. Ἡ κοινωνία τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ στὴ Θ. Εὐχαριστία εἶναι συγχρόνως κοινωνία μὲ τοὺς μνημονευθέντας ἁγίους καὶ πιστοὺς (βλ. Ἰω. Δαμασκηνοῦ, *Ἐκθ. Ὁρθ. Πίστεως* 13· PG 94, 1153: «κοινωνία δὲ λέγεται τε καὶ ἔστιν ἀληθῶς, διὰ τὸ κοινωνεῖν ἡμᾶς δι' αὐτῆς τῷ Χριστῷ... κοινωνεῖν δὲ καὶ ἐνοῦσθαι ἀλλήλοις δι' αὐτῆς... καὶ ἀλλήλων μέλη γινόμεθα, σύσσωμοι Χριστοῦ χρηματίζοντες». Ἡ ἐξαγωγή τῶν μερίδων εἶναι βέβαια μεταγενέστερη πράξη. Ἀλλὰ εἶναι ἀδιανόητη χωρὶς τὴ συσσωμάτωσή τους στὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ). Χωρὶς μιὰ τέτοια κοινωνία δὲν ἔχει νόημα οὔτε ἡ μνημόνευση οὔτε ἡ τοποθέτηση τῶν μερίδων δίπλα στὸν Ἄμνὸ. Αὐτὸ ποὺ «ἀποπλύνει» τίς ἁμαρτίες τῶν μνημονευθέντων, δὲν εἶναι ἡ «ἐπαφή» τους μὲ τὸν Ἄμνὸ, ἀλλὰ ἡ ἐνωμάτωσή τους σ' Αὐτόν. (Ἄλλο θέμα βέβαια εἶναι ἡ ὑψωση τοῦ Ἄμνου, ὁ Ὅποιος ὡς ὁ «εἰς ἅγιος, εἰς Κύριος», ὡς ἕφαλῆ τοῦ Σώματος, ὑψώνεται καὶ προσκυνεῖται μόνος).

τὸ τῶν ὀνομάτων δὲν πρέπει νὰ θεωρεῖται ὡς τὸ κυρίως εὐχαριστιακὸ μνημόσυνο, ἀλλὰ ὡς μία προέκταση τοῦ μνημοσύνου τῆς Προσκομιδῆς, ἡ ὁποία ἀρχικὰ ἐτελεῖτο τὴν ὥρα ἐκείνη²³ καὶ ἡ ὁποία ἐπίσης δὲν εἶναι μέρος τῆς Ἐναφορᾶς μὲ τὴν ἀκριβῆ ἔννοια²⁴. Εἶναι πάντως ἄξιο προσοχῆς τὸ ὅτι ἡ ἐκφώνηση «πάντων ἡμῶν μνησθεὶς Κύριος ὁ Θεός», καθὼς καὶ ἡ μνημόνευση κατ' αὐτὴν τῶν ὀνομάτων κάνουν σαφῆ ἀναφορὰ στὴ Βασιλεία: «ἐν τῇ Βασιλείᾳ αὐτοῦ».

Ἔτσι ἀπομένει ἡ τρίτη στιγμή μνημοσύνου, ἡ ὁποία καὶ εἶναι ἡ κατ' ἐξοχὴν στιγμή τῆς εὐχαριστιακῆς «ἀναμνήσεως», πρόκειται γιὰ τὴ στιγμή τῆς Ἐναφορᾶς. Ἀποτελεῖ ἀληθινὸ δυστύχημα τὸ ὅτι τὸ μνημόσυνο τῶν ὀνομάτων ἔπαυσε πλέον νὰ γίνεται τὴν ὥρα ἐκείνη καὶ μετατοπίστηκε σχεδὸν ἀποκλειστικὰ στὴν Προσκομιδὴ γιὰ πρακτικούς λόγους. Γιατὶ ὀλόκληρο τὸ θεολογικὸ νόημα τῆς πράξεως αὐτῆς ἐξαφανίζεται μ' αὐτὸ τὸν τρόπο. Ποιὸ εἶναι τὸ νόημα αὐτό;

Ἄν ἀνατρέξουμε καὶ πάλι στοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως κάνουμε πάντοτε στὴ μελέτη αὐτή, θὰ ἀντλήσουμε χρήσιμες πληροφορίες ἀπὸ τὸν Κύριλλο Ἱεροσολύμων (*Μυστ. Κατηχ. ε'*). Ἐρμηνεύοντας τὴν εὐχαριστιακὴ Ἐναφορὰ, ὁ ἅγιος Κύριλλος τὴ θεωρεῖ ὀλόκληρη ὡς ἓνα «μνημόσυνο» (ἀνάμνηση). Κατὰ τὴν εὐχὴ τῆς Ἐναφορᾶς, ἡ ὁποία ἀρχίζει εὐθὺς μετὰ τὸ «εὐχαριστήσωμεν τῷ Κυρίῳ» καὶ τὴν ἀποκρίση τοῦ λαοῦ «ἄξιον καὶ δίκαιον», «μνημονεύομεν», λέγει, «οὐρανοῦ καὶ γῆς καὶ θαλάσσης... καὶ πάσης κτίσεως λογικῆς τε καὶ ἀλόγου... ἀγγέλων, ἀρχαγγέλων κλπ.», δηλαδὴ τῆς δημιουργίας τοῦ Θεοῦ, ἡ ὁποία μὲ τὸ μνημόσυνο αὐτὸ συμμετέχει, κατὰ κάποιον τρόπο, στὸ Μυστήριον τῆς Εὐχαριστίας. Μετὰ δὲ τὴν ἐπίκληση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ τὴ μεταβολὴ τῶν στοιχείων σὲ Σῶμα καὶ Αἷμα τοῦ Χριστοῦ «ἐπὶ τῆς θυσίας ἐκείνης τοῦ ἱλασμοῦ» μνημονεύομεν πρῶτα τῶν ζώων (ἐκκλησιῶν, βασιλέων, στρατοπέδων, ἀσθε-

23. Βλ. Ἰ. Φουντούλη, *Ἀπαντήσεις εἰς Λειτουργικὰς Ἀπορίας Δ'*, 1982, σ. 289 ἐξ.

24. Ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἀντικανονικῆς εἰσόδου τοῦ ἐπισκόπου στὸ ἱερὸν πρὸ τῆς Μικρᾶς Εἰσόδου, γιὰ νὰ ἐνδυθεῖ τὰ ἄμφιά του (βλ. πῶς πάνω § 6 τῆς μελέτης αὐτῆς), ἔχει ἐπικρατήσῃ ὁ λειτουργὸς ἱερεὺς νὰ ὀλοκληρῶναι καὶ νὰ «καλύπτει» τὴν Προσκομιδὴ κατὰ τὴν ὥρα τοῦ Ὁρθρου. Δὲν εἶναι χωρὶς σημασία τὸ ὅτι οἱ παλαιότεροι ἀρχιερεῖς δὲν τὸ ἔκαναν ποτὲ αὐτό, ἀλλὰ «μνημόνευαν» καὶ ὀλοκλήρωναν τὴν Πρόθεση κατὰ τὴν ὥρα τοῦ Χερουβικοῦ. Αὐτὴ ἡ τάξη ὡς παλαιότερη ἀποτελεῖ ἐνδειξὴ τόσο τοῦ ὅτι ἡ ἀκολουθία τῆς «Προσκομιδῆς» ἐτελεῖτο ἐκείνη τὴν ὥρα, ἀρχικὰ, ὅσο καὶ τοῦ ὅτι ὁ ἐπίσκοπος δὲν βρισκότατο στὸ ἱερὸ πρὸ τῆς Μικρᾶς Εἰσόδου. Γενικῶς, εἶναι ἀμφίβολο ἂν ὁ ἀρχιερεὺς εἶχε ἀρχικὰ ὁποιαδήποτε ἐπαφὴ καὶ σχέση μὲ τὴν «Προσκομιδὴ», ἀκόμα καὶ ὅταν εἰσῆχθη αὐτὴ ἡ ἀκολουθία, δεδομένου ὅτι τὸ Σκευοφυλάκιο ἢ ἡ Πρόθεση, ὅπου παραδίδονταν τὰ δῶρα καὶ γινόταν ἡ προετοιμασία, τοῦλάχιστον στὴν Κωνσταντινούπολη, ἦταν ἰδιαίτερο, ἀνεξάρτητο κτίριο δίπλα στὸ Ναὸ (T. Mathews, *The Early Churches of Constantinople*, 1971, 13-18· 158 ἐξ.). Ἄλλωστε, τὴν ὥρα τοῦ Χερουβικοῦ, καὶ ὄχι κατὰ τὸν Ὁρθρο, πρέπει νὰ γίνεται ἡ νύξη τῶν χειρῶν τοῦ ἐπισκόπου ἐνώπιον τοῦ λαοῦ ὡς δημόσια πράξη καθαρισμού καὶ συγχωρήσεως ἐν ὄψει τῆς τελέσεως τῆς Εὐχαριστίας. Ἡ νύξη αὐτὴ κακῶς παραλείπεται. Ἐχει οὐσιαστικὸ νόημα καὶ μαρτυρεῖται ἀπὸ πολὺ ἀρχαῖες πηγές (Κύριλλος Ἱεροσολύμων κ.ά.).

νῶν καὶ «ἅπαξ ἀπλῶς ὑπὲρ πάντων τῶν βοηθείας δεομένων»), καὶ ὑστερα «τῶν κεκοιμημένων, (πατριαρχῶν, προφητῶν, ἀποστόλων, μαρτύρων,... ἐπισκόπων, καὶ πάντων ἀπλῶς τῶν ἡμῖν προκεκοιμημένων, μεγίστην ὄνησιν πιστεύοντες ἔσεσθαι ταῖς ψυχαῖς, ὑπὲρ ὧν ἡ δέησις ἀναφέρεται, τῆς ἀγίας καὶ φρικωδεστάτης προκειμένης θυσίας».

Ἀπὸ τὰ λόγια αὐτά, καὶ ἀπὸ ὅσα στὴ συνέχεια γράφει ὁ ἅγιος Κύριλλος, συνάγεται ὅτι τὸ μνημόσυνο τόσο τῶν ζώντων ὅσο καὶ τῶν κεκοιμημένων συνδέεται ὀργανικὰ καὶ παίρνει τὸ νόημά του ἀπὸ τὴν «ἁγία καὶ φρικωδεστάτη προκειμένη θυσία», δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ἀναφερομένη στὸ Θεὸ τῆ στιγμῆ ἐκείνη θυσία. Ἐκείνη, συνεπῶς, εἶναι ἡ στιγμή τῆς μνημονεύσεως τῶν ζώντων καὶ τῶν τεθνεώτων, ἡ ὁποία συνεπάγεται «μεγίστην ὄνησιν» γι' αὐτοῦς²⁵. Γιατὶ τότε, στὴν ἁγία Ἐναφορὰ τῆς Θυσίας, τίθενται ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ «εἰς μνημόσυνον αἰώνιον» οἱ μνημονευόμενοι, οἱ ὁποῖοι χάρις στὴ θυσία τοῦ Ἀρνίου, ὄχι μόνον συγχωροῦνται, ἀλλὰ καὶ λαμβάνουν «αἰώνιον ζωὴν», δηλαδὴ ἀληθινὴ ὑπόστασις. Στὸ ἐρώτημα: «τί ὠφελεῖται ψυχὴ, μετὰ ἁμαρτημάτων ἀπαλασσομένη τοῦδε τοῦ κόσμου, ἢ οὐ μεθ' ἁμαρτημάτων, ἐὰν ἐπὶ τῆς προσφορᾶς μνημονεύηται» (τὸ αἰώνιο, δηλαδὴ, ὀρθολογικὸ ἐρώτημα, τὸ ὁποῖο ὑποτάσσει τὴν ἐλευθερίαν τῆς θείας χάριτος —καὶ τὴ δύναμη τῆς Εὐχαριστίας τὴν ὁποία διαβάλλει ὡς δῆθεν «μαγική» πράξις— στὴν νομοτέλεια τῆς ἁμαρτίας), ὁ Κύριλλος δίνει τὴν κατηγορηματικὴ ἀπάντησις: ἐμεῖς «πιστεύομεν» ἀκράδαντα ὅτι μετὰ τὴν Εὐχαριστία «ἐξιλεοῦμεθα» ὑπὲρ «αὐτῶν τε καὶ ἡμῶν» (δηλαδὴ τῶν μνημονευομένων) τὸν φιλόνητον Θεόν», ἀκόμα καὶ ἂν εἶναι ἁμαρτωλοὶ («κἂν ἁμαρτωλοὶ ὦσιν»), διότι «Χριστὸν ἐσφαγισμένον ὑπὲρ τῶν ἁμαρτιῶν ἡμῶν προσφέρομεν».

Στὸ σημεῖο αὐτὸ τίθεται τὸ θέμα τῶν *Διπτύχων* καὶ τῆς τύχης, τὴν ὁποία εἶχε τελικὰ τὸ τόσο οὐσιαστικὸ αὐτὸ στοιχεῖο τῆς Εὐχαριστίας. Δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ ἐδῶ τὸ πρόβλημα τῆς ἱστορικῆς ἐμφανίσεως καὶ διαμορφώσεως τῶν *Διπτύχων* στὴ λειτουργικὴ πράξις²⁶. Θὰ σημειώσουμε μόνον ὠρισμένες γενικῆς φύσεως παρατηρήσεις, πού διαφωτίζουν τὸ θέμα τῆς μελέτης μας.

Ἐχει ἐπικρατήσῃ τὰ λεγόμενα «Δίπτυχα» νὰ ἐκφωνοῦνται σήμερα

25. Μιὰ ὑποσημείωσις γιὰ τὸ λεγόμενον «ἀρχιερατικὸ μνημόσυνο»: ἔχει ἐπικρατήσῃ νὰ τελοῦνται «ἀρχιερατικὰ μνημόσυνα», χωρὶς νὰ λειτουργεῖ ὁ ἀρχιερεὺς. Ἀλλὰ ἂν ὁ ἀρχιερεὺς δὲν ἀναφέρει τὴν Θυσίαν, καὶ δὲν μνημονεύσῃ κατὰ τὴν Ἐναφορὰν τοῦ ὑπὲρ οὐ τελεῖται τὸ μνημόσυνο, τότε ὅλο τὸ νόημα τοῦ ἀρχιερατικοῦ μνημοσύνου ἀφανίζεται. Τὸ μνημόσυνο καταντᾷ ἀρχιερατικὸ «Τρισάγιο». (Στὸ κλίμα τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ἦταν πάντοτε ἀδιανόητο νὰ τελεσθεῖ ἀρχιερατικὸ μνημόσυνο χωρὶς ἀρχιερατικὴ λειτουργία).

26. Τὴν πιδὲ ἐμπεριστατωμένη μελέτη στὸ θέμα αὐτὸ ἔχει γράψῃ πρόσφατα ὁ διάσημος λειτουργιολόγος Roger Taft, *The Diptychs*, 1994.

μόνον ὅταν λειτουργοῦν ἀρχηγοὶ αὐτοκεφάλων Ἐκκλησιῶν ἢ, κατὰ τὸ ἐπίσημο Ἡμερολόγιο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ὅταν λειτουργεῖ ἀρχιερεὺς σὲ μεγάλη πανήγυρι. Αὐτὸς ὁ περιορισμὸς συντελεῖ στὴν ἐνίσχυση τῆς ἀχρηστεύσεως, ποὺ ἐπῆλθε μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου, ἐνὸς πολὺ οὐσιαστικοῦ στοιχείου τῆς Εὐχαριστίας. Στὴν ἀρχαία Ἐκκλησία τὰ Δίπτυχα εἶχαν κεντρικὴ θέση καὶ σημασία στὴ θεία Λειτουργία, ὅπως μαρτυροῦν, ἐκτὸς ἄλλων, ὁ Χρυσόστομος (*Εἰς τὰς Πράξεις* 21,4· PG 60, 170) καὶ ὁ Μάξιμος (*Ἐξηγήσεις Κινήσεως* 5· PG 90, 117), ὅπως δὲ συνάγεται ἀπὸ τὴν περίπτωση τῆς ἐξορίας τοῦ Χρυσοστόμου, τουλάχιστον ἢ Κωνσταντινούπολη, ἢ Ἀλεξάνδρεια καὶ ἢ Ἀντιόχεια ἐκφωνοῦσαν Δίπτυχα στὴν Ἀναφορά, ἀμέσως μετὰ τὴν Ἐπίκληση. Ἡ θέση τους αὐτὴ στὴ Λειτουργία μαρτυρεῖ σαφῶς ὅτι τὰ Δίπτυχα δὲν εἶχαν μόνο τὸ σπουδαιότατο σκοπὸ νὰ δηλώνουν τὴν ἀμοιβαία ἀναγνώριση καὶ κοινωνία τῶν Ἐκκλησιῶν (ὅπως μαρτυρεῖ καὶ τὸ θέμα τῆς διαγραφῆς ἀπὸ αὐτὰ τοῦ Χρυσοστόμου), ἀλλὰ καὶ ἀποτελοῦσαν ὀργανικὸ μέρος τοῦ εὐχαριστιακοῦ μνημοσύνου, στὸ ὁποῖο ἀναφερθήκαμε πρὸ ὀλίγου²⁷. Προφανῶς, ἐπειδὴ ἐπεκράτησεν ὁ πρῶτος ἀπὸ τοὺς δύο αὐτοὺς λόγους (ἢ διακλήρυξη τῆς ἐνότητας καὶ κοινωνίας τῶν κατὰ τόπους Ἐκκλησιῶν), θεωρήθηκε τελικὰ ἀρκετὸ τὰ Δίπτυχα νὰ περιλαμβάνουν μόνον ἱεράρχες καὶ νὰ ἐκφωνοῦνται μόνο ὅταν λειτουργοῦν ἀρχηγοὶ αὐτοκεφάλων Ἐκκλησιῶν. Ὁ δεῦτερος ὁμως λόγος (μνημόσυνο ἀρχιερέων, βασιλέων καὶ πιστῶν, ζώντων καὶ κεκοιμημένων) εἶναι ἐξ ἴσου σημαντικὸς. Ἡ εὐχαριστιακὴ Ἀναφορά ἀπαιτεῖ τὸ μνημόσυνο αὐτό, ὅπως εἶδαμε (Κύριλλος Ἱεροσολύμων, πῶ πάνω), ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ φύση τῆς.

Ἀπὸ μιὰ καὶ μόνο ματιὰ στὸ κείμενο τῆς Θ. Λειτουργίας, ποὺ χρησιμοποιεῖται σήμερα στὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία, φαίνεται ὅτι στὸ σημεῖο αὐτό, τοῦ μετὰ τὴν Ἐπίκληση μνημοσύνου, ἐπῆλθε μεγάλη σύγχυση τῶν χειρογράφων καὶ γενικὰ τοῦ λειτουργικοῦ ὑλικοῦ²⁸. Ἐκεῖνο πάντως ποὺ φαίνεται ἀναμφίβολο εἶναι ὅτι στὴ Λειτουργία μας μνημονεύονται δύο κατηγορίες πιστῶν μετὰ τὴν Ἐπίκληση καὶ τὸν καθαγιασμό. Ἡ μία εἶναι ἡ τῶν κεκοιμημένων, ἢ ὁποῖα ἀρχίζει μὲ τὸ «ἐξαιρέτως

27. Ὁρθῶς ὁ Σεβ. Μητροπολίτης Πατρῶν κ. Νικόδημος (*Δίπτυχα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, 1994, σ. π') ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἐκφώνηση «πολλὰ τὰ ἔτη» δὲν ἔχει θέση στὰ Δίπτυχα, ἀκριβῶς διότι «ἐξαρτῶνται ἐκ τοῦ ἔτι παρακαλοῦμεν σε μνησθητι, Κύριε...». Τὰ Δίπτυχα εἶναι ὀργανικὸ τμῆμα τοῦ «μνησθητι» τῆς Ἀναφορᾶς, καὶ ὄχι μόνο δηλωτικὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινωνίας. Τὸ «πολλὰ τὰ ἔτη» ἀσφαλῶς προῆλθεν ἀπὸ σύγχυση τῶν Διπτύχων μὲ τίς «φήμες» καὶ τοῦ περιορισμοῦ τῶν τελικῶν μόνο σὲ ὀνόματα ἱεραρχῶν.

28. Ἐτσι μνημονεύονται πρὸ τοῦ «ἐξαιρέτως» οἱ ἀπόστολοι, μάρτυρες κλπ., πράγμα ποὺ ἐπαναλαμβάνεται μετὰ τὸ «ἐξαιρέτως». Ἐπίσης πρὸ τοῦ «ἐν πρώτοις», καὶ μαζί μὲ τοὺς κεκοιμημένους μνημονεύεται «πάσης ἐπισκοπῆς ὀρθοδόξων, τοῦ πρεσβυτερίου» κλπ., ἐνῶ αὐτὰ ἀνήκουν στὸ μνημόσυνο τῶν ζώντων, τὸ ὁποῖο καὶ ἐπαναλαμβάνεται μετὰ τὸ «ἐν πρώτοις».

τῆς Παναγίας...», καὶ ἡ ἄλλη τῶν ζώντων, ἡ ὁποία ἀρχίζει μὲ τὸ «ἐν πρώτοις μνήσθητι, Κύριε, τοῦ ἀρχιεπισκόπου ἡμῶν...»²⁹. Πρόκειται σαφῶς γιὰ μιὰ μορφή Διπτύχων, ἡ ὁποία συνιστᾷ καὶ τὸν κατ' ἐξοχὴν χῶρο τοῦ εὐχαριστιακοῦ μνημοσύνου. Τότε πρέπει νὰ μνημονεύονται τὰ ὀνόματα, ἢ τουλάχιστον μερικὰ ἀπὸ αὐτά, ὅπως ἐκείνων γιὰ τοὺς ὁποίους τελεῖται λειτουργία μνημοσύνου, καί, στὴν περίπτωση ποὺ τὰ ὀνόματα εἶναι πολλὰ, νὰ γίνεταί ἀναφορὰ γενικὰ σὲ ὅσους μνημονεύθηκαν στὴν Πρόθεση. Αὐτὰ ὅλα δὲν εἶναι ἀπλοὶ τύποι: ὑπογραμμίζουν τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ «ἀνάμνηση» τοῦ Χριστοῦ στὴν Εὐχαριστία περιλαμβάνει μέσα της καὶ ὅλους τοὺς ἁγίους καὶ τὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας, ὑπὲρ τῶν ὁποίων προσφέρεται ἡ «λογικὴ αὕτη λατρεία».

Τὸ μνημόσυνο τῶν κεκοιμημένων ἀρχίζει μὲ τὸ «ἐξαιρέτως τῆς Παναγίας...»³⁰ καὶ περιλαμβάνει τοὺς ἀνεγνωρισμένους ἁγίους μαζὶ μὲ ὅλους τοὺς πιστοὺς. Τὸ ὅτι ἡ Εὐχαριστία προσφέρεται καὶ ὑπὲρ τῆς Παναγίας, τοῦ Προδρόμου, τοῦ ἁγίου τῆς ἡμέρας, καθὼς καὶ «ὑπὲρ πάντων τῶν ἐν πίστει ἐπαυσαμένων προπατόρων, πατέρων, πατριαρχῶν, προφητῶν, ἀποστόλων, κηρύκων, εὐαγγελιστῶν, μαρτύρων κλπ.»³¹, ἀποδεικνύει ὅτι ὅλοι οἱ ἅγιοι ἔχουν ἀνάγκη τῆς Εὐχαριστίας καὶ πρέπει νὰ ἐνσωματωθοῦν σ' αὐτήν. Τὸ θέμα εἶχε ἤδη τεθεῖ ἀπὸ τὸν ἱερό Χρυσόστομο (*Εἰς Πράξ.* 21,4· PG 60, 170): γιατί προσφέρουμε τὴ θυσία ὑπὲρ τῶν μαρτύρων, ἀφοῦ εἶναι ἤδη ἅγιοι, ἐρωτᾷ. Παρὰ τὸ ὅτι εἶναι ἅγιοι, μνημονεύομε ὑπὲρ αὐτῶν, ἀπαντᾷ, γιατί εἶναι παρῶν τῇ στιγμή ἐκείνῃ ὁ Κύριος, καὶ εἶναι μεγάλη τιμὴ γι' αὐτοὺς νὰ μνημονεύονται τὴν ὥρα ἐκείνη. Τὸ σημαντικὸ στὴν περίπτωση αὕτη εἶναι ὅτι στὸ σῶμα τῆς Εὐχαριστίας, τὸ θυσιασθὲν καὶ ἀναστημένο σῶμα τῆς «καινῆς κτίσεως», τοποθετεῖ ἡ Ἐκκλησία μὲ τὴν Εὐχαριστία τῆς μαζὶ τοὺς ἁγίους καὶ τοὺς ἁμαρτωλοὺς, ὑπὲρ τῶν ὁποίων —ἁγίων καὶ ἁμαρτωλῶν— προσφέρει τὴ Θυσία, τοὺς μὲν γιὰ νὰ τοὺς τιμήσει καὶ νὰ δηλώσει ὅτι καὶ οἱ ἅγιοι μόνο ὡς μέλη τοῦ Σώματος αὐτοῦ σώζονται, τοὺς δὲ γιὰ νὰ ζητήσῃ τὴ σωτηρία τους, πάντοτε διὰ μέσου τῆς κοινωνίας ὅλων στὸ ἓνα σῶμα τοῦ Χριστοῦ.

Τὸ μνημόσυνο ἐξ ἄλλου τῶν ζώντων ἀρχίζει «ἐν πρώτοις»³², μὲ πρῶτο

29. Ἡ ἐκφώνηση Διπτύχων μόνο κεκοιμημένων ἀναφέρεται στὰ Ἀρεοπαγητικὰ συγγράμματα, ἀλλὰ, ὅπως εἶδαμε, οἱ μαρτυρίες γιὰ Δίπτυχα καὶ τῶν ζώντων εἶναι ἀρχαίες. Πρβλ. καὶ Μαξίμου Ὁμολογητοῦ (*Σχολ.* PG 4, 145).

30. Κατὰ τὸν Taft (*μν. ἔργ.*, σ. 118) εἰσήχθη ἀπὸ τὸν ἅγιο Γεννάδιο Κωνσταντινουπόλεως (458-71), καὶ ἀποτελοῦσε τὴν ἑναρξὴ τῆς ἐκφωνήσεως τῶν διπτύχων τῶν κεκοιμημένων χωρὶς τὸν ὕμνο «ἄξιόν ἐστι», ὁ ὁποῖος προσετέθη πολὺ ἀργότερα, ὅταν πλέον εἶχε ἐπικρατήσει ἡ μυστικὴ ἀνάγνωση τῶν ὀνομάτων, μετὰ τὸν 11ο αἰῶνα καὶ πάντως, κατὰ τὸν Taft, ὄχι πρὸ τοῦ 16ου αἰῶνος.

31. Τὸ τμῆμα αὐτὸ σήμερα ἐμφανίζεται στὸ κείμενο πρὸ τοῦ «ἐξαιρέτως». Βλ. τὴν ὑποσημείωση 28.

32. Ἡ ἀπάλειψη τοῦ «ἐν πρώτοις...» στὴν περίπτωση ποὺ λειτουργεῖ ἀρχηγὸς ἀυτοκεφάλου Ἐκκλησίας δικαιολογεῖται —καὶ συνέβη πράγματι στὴν ἱστορία (Taft)— μόνον ὁ-

δηλαδή τὸν ἐπίσκοπο τοῦ τόπου³³. Αὐτὸς εἶναι ἡ κεφαλὴ τῶν ζώντων, ὅπως ἡ Παναγία τῶν κεκοιμημένων. Ἀκόμα καὶ ἂν ὑπάρχουν μέλη τῆς Ἐκκλησίας ἀγιώτερα τοῦ ἐπισκόπου, δὲν μνημονεύονται «ἐν πρώτοις», γιατί τὸ σῶμα τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας μία μόνο κεφαλὴ ἔχει: τὸν ἐπίσκοπο. Οἱ ζῶντες σώζονται μόνο ἐνωμένοι μετὰ τὸν ἐπίσκοπό τους, ἔξω δὲ ἀπὸ αὐτὸν δὲν ἔχουν σχέση μετὰ τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ, τὸ προσφερόμενο «εἰς ζωὴν αἰώνιον». Ὅποιος δὲν μνημονεύει τὸν ἐπίσκοπό του τὴν ὥρα αὐτῆς τῆς Εὐχαριστίας ἀποκόπτει τὸν ἑαυτό του ἀπὸ τὸν κατάλογο τῶν ζώντων. Γι' αὐτὸ καὶ εὐχαριστία ποὺ δὲν τελεῖται στὸ ὄνομα τοῦ οἰκείου ἐπισκόπου ἢ τοῦ κατὰ παραχώρησή του προεξάρχοντος ἐπισκόπου εἶναι χωρὶς σωστικὴ σημασία γι' αὐτοὺς ποὺ τὴν τελοῦν.

Μὲ ὅλα ὅσα γράψαμε στὴν παράγραφο αὐτῆ, θελήσαμε νὰ τονίσουμε ὅτι (α) ἡ Εὐχαριστία εἶναι τὸ κατ' ἐξοχὴν μνημόσυνο ζώντων καὶ κεκοιμημένων, (β) τὸ ὑποκείμενο τῆς «μνημοσύνης», αὐτὸς δηλαδή ποὺ «μνησκεται», δὲν εἶναι ἀπλῶς οἱ ἄνθρωποι, ἀλλὰ ὁ ἴδιος ὁ Θεός (μνήσθητι Κύριε...), (γ) ἡ ἀνάμνηση αὐτῆ δὲν εἶναι ψυχολογικῆς ἀλλὰ ὀντολογικῆς σημασίας (θέμα ὑπερβάσεως τοῦ θανάτου καὶ ὑποστατικοῦ ἐν Χριστῷ ἀληθινοῦ «ἀεὶ εἶναι») καὶ (δ) τὸ μνημόσυνο αὐτὸ ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ πάθος τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆ σταυρικῆς θυσίας Του³⁴, ἀλλὰ παραπέμπει καὶ «πληροῦται» στὴ μέλλουσα Βασιλεία τοῦ Χριστοῦ («μνήσθητί μου, Κύριε, ὅταν ἔλθῃς ἐν τῇ Βασιλείᾳ σου»). Ἔτσι ἡ εὐχαριστιακὴ ἀνάμνηση γίνεται καὶ ἀνάμνηση τοῦ μέλλοντος, δηλαδή καὶ «τῆς δευτέρας πάλιν καὶ ἐνδόξου παρουσίας».

Ζοῦμε ἀληθινά, μόνο στὸ βαθμὸ ποὺ θὰ μᾶς θυμηθεῖ καὶ θὰ μᾶς δώσει τελικὰ «ὑπόσταση» ὁ Θεὸς στὴ Βασιλεία τοῦ Υἱοῦ Του. Ἡ Εὐχαριστία, μεταφέροντάς μας στὴ Βασιλεία αὐτῆ, μᾶς προσφέρει τὴ θυσία τοῦ Χριστοῦ «εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν», ἀλλὰ καὶ «εἰς ζωὴν αἰώνιον», δηλαδή ὡς τὸ «ἀεὶ καὶ εὖ εἶναι» (Μάξιμος), τὸ ὑποστατικό-προσωπικό μας εἶναι στὸν «ἀγήρω καὶ ἄληκτον αἰῶνα» (Βασίλειος).

ταν τὰ Δίπτυχα θεωρηθοῦν ὡς μνημονεύοντα μόνον ἀρχιερεῖς. Ἀλλὰ, ὅπως τονίσαμε πρὶν πάνω, τὸ «ἐν πρώτοις» εἶναι ἡ ἀρχὴ τῶν Διπτύχων ὄλων τῶν ζώντων (βασιλέων, λαϊκῶν κλπ., βλ. Μαξίμου) καὶ κατὰ συνέπειαν ἐπιβάλλεται ὁ λειτουργὸς Προκαθήμενος νὰ ἐκφωνήσῃ τὸ «ἐν πρώτοις... πάσης ἐπισκοπῆς», δηλώνοντας ἔτσι ὅτι πρὶν ἀπὸ ὅλους τοὺς ζῶντας μνημονεύεται τὸ σῶμα τῶν ἐπισκόπων. Ὅτι τὸ θέμα μπορεῖ νὰ ἔχει ιδιαίτερη ἐκκλησιολογικὴ σημασία, βλ. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ (PG 90, 117 C-D).

33. Ζήτημα δημιουργεῖται, ὅταν λειτουργεῖ ἀρχιερεὺς. Στὴν περίπτωση αὐτῆ τίθεται τὸ ἐρώτημα ποῖον θὰ μνημονεύσει ὁ λειτουργὸς ἀρχιερεὺς. Τὸ ἐρώτημα αὐτὸ παραμένει ἀπλὸς «τύπος», ἂν δὲν φροντίσουμε νὰ στηρίξουμε θεολογικὰ τὴν ἀπάντησή μας. Αὐτὸ ποὺ πρέπει νὰ τονισθεῖ εἶναι ὅτι ἐνῶ οἱ πρεσβύτεροι μιᾶς τοπικῆς Ἐκκλησίας τελοῦν τὴν Εὐχαριστία στὸ ὄνομα τοῦ τοπικοῦ ἐπισκόπου, ὁ ἐπίσκοπος τὴν τελεῖ πάντοτε στὸ ὄνομα τοῦ δικοῦ του «πρώτου» καὶ ποτὲ τοῦ τοπικοῦ ἐπισκόπου, καὶ αὐτὸν καὶ μόνο μνημονεύει ὅπουδήποτε καὶ ἂν λειτουργεῖ. Ἄν λειτουργεῖ ὁ ἐπίσκοπος σὲ ξένη ἐπαρχία, τό-

τε ὁ οἰκεῖος ἐπίσκοπος τοῦ «ἐκχώρει» τὴν προεδρία τῆς Εὐχαριστίας («δίχα μέντοι τῆς ἐν τῷ συνθρόνῳ ἐγκαθιδρύσεως»), καὶ συνεπῶς μνημονεύεται κατὰ τὴν Λειτουργία αὐτὴ μόνον τὸ δικό του ὄνομα. Ὄταν γίνεται ἀρχιερατικὸ συλλεῖτουργο, πάλι εἶναι ἀδιανόητο λειτουργὸς ἐπίσκοπος νὰ μνημονεῖ τοῦ τοπικοῦ ἐπισκόπου (ὁποιοδήποτε ἀξίωμα καὶ ἂν ἔχει αὐτός), γιατί αὐτὸ ὑπονοεῖ διακοπὴ τοῦ μνημοσύνου τῆς ἰδίας «κεφαλῆς», καθὼς καὶ ὑποταγὴ ἐνὸς ἐπισκόπου σὲ ἄλλον, πράγμα ποῦ ἀντίκειται στὴ θεμελιώδη ἐκκλησιολογικὴ ἀρχὴ τῆς ἰσότητος τῶν ἐπισκόπων. (Τὸ πρόβλημα τῶν «βοηθῶν ἐπισκόπων» δημιουργεῖ περιπλοκὴ, γιατί πρόκειται γιὰ βάνουση ἐκκλησιολογικὴ ἐκτροπή, ἀφοῦ ἔχομε ἐπίσκοπο ἐξ ἄλλου ἀπὸ ἄλλον ἐπίσκοπο. Τὸ κανονικώτερο θὰ ἦταν νὰ μνημονεῖ καὶ αὐτὸς τοῦ δικοῦ του «πρώτου» ὁποῦδήποτε καὶ ἂν λειτουργεῖ, καὶ ὄχι, ὅπως συνηθίζεται, τοῦ ἐκάστοτε τοπικοῦ ἐπισκόπου). Συνεπῶς ὅταν λειτουργεῖ ἐπίσκοπος σὲ ἄλλη ἐπαρχία αὐτὸς καὶ ὄχι ὁ τοπικός —κατὰ παραχώρησιν βέβαια τοῦ τελευταίου— εἶναι ὁ πρῶτος καὶ ἡ κεφαλὴ τῆς εὐχαριστιακῆς αὐτῆς συνάξεως, καὶ σ τ ὀ δ ι κ ὀ τ ο ῦ ὄ ν ο μ α τελεῖται ἐκεῖνη ἡ Εὐχαριστία. Αὐτὸ δὲν ἀποτελεῖ «εἰσπήδηση», ἀφοῦ γίνεται μὲ τὴν κανονικὴ ἐκχώρησιν τοῦ τοπικοῦ ἐπισκόπου. Βασικὴ ἐκκλησιολογικὴ ἀρχὴ εἶναι ὅτι ὁ ἐπίσκοπος, ὁποῦδήποτε καὶ ἂν λειτουργεῖ, εἶναι κεφαλὴ τῆς συγκεκριμένης εὐχαριστιακῆς συνάξεως, καὶ ποτὲ δὲν ἐνσωματώνεται σὲ ξένη τοπικὴ Ἐκκλησία, οὔτε διακόπτει τὸ μνημόσυνο τοῦ δικοῦ του «πρώτου».

34. Στὴν πραγματικότητα περιλαμβάνει καὶ ἀνακεφαλαιώνει ὁλόκληρη τὴν ἱστορία τῆς σωτηρίας, τὴν θεία Οἰκονομία. Πρβλ. Θεόδωρου Στουδίτου (*Ἀντιρρητικός* I, PG 99, 340).

Τέλος β' συνέχειας

